Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 103 (15788) ◆ 1996 чылдың август 8, четверг ◆ Ат салган шагы 22.10 ⇶ Садар өртээ 500 рубль.

ИЗИГ БАЙЫРНЫ СӨӨНЭЭЛИ

Россияның спорттуң алдарлыг мастери, ССРЭ, Россия, Европа чемпионаттарының мөңгүн медальдарының, делегей чергелиг «Фэйр Плэй» шаңналдың эдилекчизи, 1996 чылда Россияның чемпиону, Тыванның аныяк төлээзи, ча адыкчызы **Елена Евгеньевна ТУТАТЧИКОВА** делегейниң 26-гы Олимпий Оюннарынга бир дугаар киришкеш, команда аайы-биле Хүндүлүг бешки черни ээлээн.

Россияның спорттуң алдарлыг мастери, Россия, Европа, делегей чергелиг хөй санныг маргылдааларның тиилекчизи **Чечен-оол Алексеевич МОНГУШ** АКШ-тың Атланта хоорайга эрткен делегейниң 26-гы Олимпий Оюннарынга 52 кг деңзиге хүрешкеш, Хүндүлүг дөртку черни ээлээн.

Азия диптиң ак-көк хемнерлиг чурту — төрээн Тываазының бүгү чонунуң ат-алдарын көдүрүп, спортчу демиселге шыдамык, туруштуг, төлептиг чоруун көргүскени дээш, аныяк, келир үеде перспективтиг спортчуларывыс Елена Тутатчиковага, Чечен-оол Монгушка изиг байырның йөрээлин сөңнеп, моон соңгаар улуг чедишкиннерлиг болурун күзээлиңер.

Алексей ЛИР.

Президентиниң ажыл-албаны

ЧОГААДЫКЧЫ, ТЫВЫНГЫР АЖЫЛДААР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак август 1-де Шагаан-Арыг хоорайга чорааш, Улуг-Хем кожуунну хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинин ажыл-ижи-биле танышкан.

Бүдүрүлгениң директору Шолбан Куулар коллективтиң ажыл-чорудулгазын, таваржып турар бергелери, моон соңгаар үүнү кылыр бодап турарын Президентиге чугаалап берген. Кожуунну коммунал ажыл-агый бүдүрүлгези рынок экономиказының берге уржуктарынга таваржып турар. Ажылчыннар март айдан бээр шалың албаан, бүдүрүлгенин өреширези көвүдээн, сан-чура, гайларга ол доктааган. Ылангыя чылыг өртээнин өске черлерден аар болуп турарын хомудап чугаалаан, оон төлевири бүдүрүлгенин бүгү чарыглалынын 78 хуузун ээлеп турар, ону эде көөрүн саналдаан.

Рынок экономиказынче шилчилгениң бергелеринге коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинин ажылчыннары таварышса-даа, орта ундараваан, ону ажып эртери-биле рынок экономиказының негелдерининге дүүштүр ажылдаарының аргаларын тилеп тып, толаргай хемчегларни ап турарын директор демдеглээн. Бирги ээлчегле дузаалал ажыл-агыйын хөгжүдүринче кичээнгей салдынган, 35 га тарааны, бир гектар картофельди тараан, ногаа аймаан олурткан. Оон ангыла, чазаныр цехти ажыглалла киирген. Мында кухня дериг-хереклелдерин кылып эгелээн. Пресстээн калбак ыыштарны болгаш өске-даа хереклер материалларны Саян артындан садып алгаш, боттары кылып турар, оон өртээ сөөртүп эккелген кухня хереклелдериндеи эвээш. Оон ангыла, өг ыяжын, бажын болгаш өг дериг-хереклелдерин кылырын шингээлип алган. Орта ыяш оруннар, столдар, бичии столлар бичежек-даа болза, оон сандайлар, янзы-бүрү аптаралар, демир-суугу, ожук болгаш өске-даа дерилгелер хамааржыр. Бүдүрүп алганы дериг-хереклелдерин саарар тускай магазинни коллектив тудуп алган. Өг ыяжындан эгелээш, бажың, өг дериг-хереклелдерин, чүген, чулар белдирлери, чонар-даштан кылган ажылдарны болгаш өске-даа чүүлдерни магазинде, оон чанында делгээн. Бо бүгү дээрге бүдүрүлгениң ажылчыннарынын хереглекчилерге садып-сайгарары-биле кылган ажылдарының бирги хевирлери болур. Ол делгелгени ам ажылдар деп турарын Президентиге директор дыннаткан.

Ш. Д. Ооржак бүдүрүлгенин чаа ажыттынган цехтеринге баргаш, ажыл-ижи-биле танышкан. Кухня дериг-хереклелери кылыр цехте чаа пресстээр тургузугну кылган. Ажылчыннарның кылып турар ажылдарынга багай эвес үнелелли Президент бергеш, бо херекти амдаа сайзырангайжыдарын, экижидерин сүмелээн. Оон соонда бүдүрүлгенин кылганы чаа дериг-хереклелдерин ол сонуургап көрген. Кандыгдаа эки үүлдерни кылып болур кончуг шевер кижилер коллективте ажылдап турарын ол үнелеп демдеглээш, оларны кылырын көвүлеткеш, дүрген садып-сайгарарын чугула деп санаан. Рынок үезинде шак мынчаар тывынгыр-сагынгыр. чогаадыкчы езу-биле ажылдаарының чугулазын айыткан Делген салган дериг-хереклелдиниң арай өртээ аар болуп турарын Президент чугаалаан.

Бүдүрүлгенин чаа тутканы дериг-хереклелдер садар магазининин байырлыг ажыдыышкыны болган. Ол байырлыг езулалга Ш. Д. Ооржак киришкен. Президент, кожуун чагыргазынын удуртукчулары болгаш өскеледелаа чаа магазинни сонуургап көрген. Магазин болу иштин эки дерип, каастап кылган. Ында бүдүрүлгениң цехтериниң кылган дериг-хереклелдерин садарынга делгеп салган, өртектерин аскан. Магазинни эки дерип кылган деп үнелелди берген. Оон кааскалгазын болгаш дериг-хереклелдерин кылырынга Анатолий, Андрей Бичиш алышкылар, Май-оол Долгай-оол идепкейлиг киришкеннер. Бо кижилер чүү-даа кылып болур урааш шевер кижилер деп орта чыылганнар мактап турду.

Цех начальники Тимур Анчымаа бүдүрүлгениң цехтеринге бо делгелгеде киирген дериг-хереклелдерни чогаадыкчы езу-биле кылдыртыр дээш кызымак ажылдаан. Моон соңгаар-даа оларны бүдүрерин көвүдедир, чонга таарымчалыг чараш, эптиг кылырынын хемчеглерин алырын планнап турар.

Ш. Д. Ооржак Улуг-Хем кожуунну хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинин ажылчыннарыбиле ужуражып, чугаалашкан. Россия Федерациязында болгаш Тыва Республикада экономиктиг, политиктиг, социал байдалдың дугайында чыылганнарга чугаалап берген. Тыва Республиканы Чазаанын ажыл-чорудулгазын допчузу-биле таныштырган. Арагалаар кем-херек үүлгедир, мал оорлаар чоруктарга удур демиселди Чазак күштелдирген, ол демиселди үлам шынгыырадыры-биле хоойлу-чаолыктарны Чазак хүлээп алган. Ниитизи-биле Россияда акша-көпеек айтырыы дыка бергедеп турарынга ол доктааган, оол уужу-биле шалын төлеттинмейн. өре-шире көвүдел турар. Ылангыя дотация ап турар бистерге ол дыка бергезин чугаалааш, акшаны боттары ажылдап алыры, ону ажыглаарының чугулазын айыткан. Акша-көпеек берге-даа болза, ону чогумчалыг шиитпирлээриниң хемчеглерин Чазак ап келген, ам-даа алыр. Москвага сөөлүнде чорааш, 20 миллиард рубльди эккелгенин Президент дыннаткан. Ам баргаш, В. С. Черномырдин дарга-биле ужуражыр, базала бо айтырыгны шиитпирлээр хемчеглерни алыр.

Кожуунну хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгези дүшпээн, ажылынды угланыышкынын өскертир, рынок негелдезин езугаар акша-көпеек ажылдап алырынче угландырып турарын Ш. Д. Ооржак сеткил ханыышкын-биле демдеглээн. Эгелеп турар ажыл-хереэнер шуудай бөрзе. Чазак дузаларын чугаалаан. Бо удаада коллектив кежигүннериниң шалынын төлеп бээрбиле 200 миллион рубльди бээрин ол хүлээнгеш, оларга чедишкинниг ажылдаарыг күзээн.

Кожуунну хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгези үстүнде кылып эгелээн үүлдериниң ангыда, чугай өртөөлүр печканы кылып дооскан, машиналар хоңдурар, ону септээр чылыг гаражты кылыр. ынай-бээр аргышкан чонну чемгерер столоваяны ажыдарын көрүп турар.

Шагаан-Арыгда назы четпес уругларның социал-реабилитация төвүнге Ш. Д. Ооржак баргаш, ажылы-биле таныжып көрген. Мында инвалид болгаш ада-иезинге кагдырган 17 уруг туруп турар. Оларның амыдыраттчурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш, төптүн директору М. М. Дамчай элээн хемчеглерни ап келген. Ындыг-даа болза урууларны эки ажаап-тежээринге, чогумчалыг байдалдарны тургузарынга таарымча чок үүлдер төпте бар, ол дугайын директор хомудап чугаалаан. Ижер суг, чунар-бажын, ванна чок болуп турар. Директорнун хомудалдарын, дилеглерин Президент кичээнгейге дыннап, билип алгаш, кожуун чагыргазы-биле кады боттуг дузаны чедирер болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ДУЗА, ДЕТКИМЧЕ ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА

Тыванын сайгарлыкчыларының бирги съездизинге ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың чугаазы

Бо чылдың август 1—2-де Кызылга бистин республиканың биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулга төлээлекчилериниң бирги съездизи болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак байыр чедирбишаан, делгеренгей чүве чугаалаан.

— Тывада бир дугаар мындыг янзылыг съездини сайгарлыкчыларның эгелээшкинин деткип ТР-ниң Чазаанын шиитпири-биле эрттирип турар. Съезд республиканың чонунга, Дээди Хуралынга Президентиниң Айыткалының үүлдериниге дүүштүр эртип турар. Айыткалда 1996 чылда чугулалап көөр кол үүлдерни айтып, экономиканы болгаш бүдүрүлгени көдүреринің чылы кылдыр чарлаан. Оон-биле чергелештир бо чыл бистин кадрларывыстың билиг-мергежилинин бышканынын, оларның шилчилге үе-чадазының нарын байдалдарында ажылдап шыдаарының шылгалдазының чылы болур—деп, Шериг-оол Дизижикович эгезинде демдеглээн.

ТР-ниң Чазааның Отчедун болгаш Президентиниң Айыткалын соңгукчуларның, парламентинин чугаалажып көргениниң соонда, реформаларны комплекстиг боттандырын чорударының айтырыгларын үе-чада аайы-биле сайгарын көрүп турар бис. Бо чылдың июнь 29-та экономика айтырыгларын сайгарып көрген улуг чөвүлел хуралды эрттирген. Аңаа 146 пункттудан тургустунган экономиктиг хемчеглерни боттандырарыбиле ажылдап кылган. Улус ажыл-агыйының чамдык адыларына реформаларны организаастаарынга шыңгыы өскерилгелерни киирген.

Республиканың ең чугула адыры болур аграр кавызынга реформаларның айтырыларынга хамаарыштыр база бир чугула чөвүлел хурал болган. Аңаа бистиң өөренип көргенивис Орел областың көдээ ишчилериниң дуржулгазынга үндезилеп шиитпирлээр айтырыгларны болгаш сорулгаларны тодараткан.

Бир эвес ырак эвес эрткен төөгүже эглип көөр болза, реформаларның чоруп турарынга шыңгыы анализтиң болгаш аңаа өскерилгелерни киирериниң эргежок чугулазын ону эгелеп турар үеделе көрүп турган бис. 1991 чылда, кажан амгы Президент ынчангы Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы турала, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга илеткел кылган. Илеткелде принципиалдыг туруш-биле ол үеделе онзагай кичээнгей салыр ужурлуг турган эргилделиг үүлдерни киирген. Ынчангы ол үени сактып көрээлиңер. СЭКП рескому ажылдап турган, республиканың парламентизи калбак киржилгелиг болгаш мыныцай өске сорулгаларже угланган турду. Ынчангаш дыка хөй черчер Советтери Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың илеткелин сайгарып чугаалажыры эргежок чугула эвес деп көрген. 110 көдээ Советтериң 54-ү рынок харылзааларынче шилчиринин кол-кол үүлдерин көргүскен илеткелди «эскербейн» барган.

93 болгаш дараазында чылдарда бис ажылды шуут-ла тодаргай угланыышкыннарбиле чорудуп эгелээн бис. Ынчангаш түңнелдер көстүп эгелээн. Бир эвес бис 1994-1995 чылдарда Чазактың рынок харылзааларынче шилчилгениң, өнчүнү реформалаарының айтырыгларын 436 пункту-биле тодараткан болзувусса (оларның 16-зы күүсеттинер арга чок болган), ам оларның саны кызырылган, ынчалзажок пунктулар мөөннеттинген база хемчээли кызырылган. Моортан кандыг түңнел үндүрүп болурул? Реформалар улуг бергедээшкиннерлиг, чайлай бастынмас частырыглардыг база соннаашкынныг-даа болза, кандыг-чүү-даа бол чоруп турар.

Оон ыңай чугаалаар чүве чүл дизе, шиитпирлерни хааглыг эжик артынга эвес, республиканың чонундан аңгыланчак хүлээп ап турган эвес болгай. Чазактың отчедун 148 чурттакчылыг черлерге баш удур чугаалажып көрген, соңгукчуларның бүгү тодаргай саналдары, ужур-чүүлдүг шүгүмчүлелдерин өөренип көрген. Боттарының он-он саналдарын киирген бистиң депутаттарывыстың үүнүн база кичээнгейге алган, оон ыңайгы ажылга барымдаалап көөрүн аазаан бис. Каксы чугаалаайн, дүүн бис парламентарийлериң саналдарын боттандырар талазы-биле кандыг бооп турарын сайгардывыс. 27 шүгүмчүлел талазы-биле тайылбырны берген бис, олар дээрге арыг политиктиг уткалыг бооп турар. Тодаргай шиитпирлээри-биле алдынган 46 саналдарның талазы-биле: 16-зы күүсеттиниериниң чадазында, 30 санал күүсеттинген.

Дүүн эрткен хуралга бүгү курлавырларын: бюджет аксаландырышкынының, чээлилериниң, капитал салышкыннарының калбак ажыкчарлыг болурунуң эргежок чугулазының дугайын чугаалап турду. Оон-биле чергелештир тодаргай адырларның экономиказынче салган хөреңгилериниң беримчезинин талазы-биле ол-ла дег ажыкчарлыг болуру база чугула. Бо дээрге бистиң амыдыралывыста боттуг демократчыдылганың хевири болур. Президентини бүгү улус соңгаан үүве болганда, ол бүгү чорудулларга контрольду база демократчы хевирлер-биле боттандырар апаар.

Демократчыдылганың болгаш реформалаашкынның айтырыгларынга бис моон соңгаар-даа улам ханылаар ужурлуг бис. Бо чылын экономиктиг реформаның 18 улуг бөлүктериниң аайы-биле дыка шыңгыы ажылдаан бис деп бодай-лыр мен. Чүүнүң-даа мурнунда ол өнчүнүң реформазынга хамааржыр. Бөгүнде республиканың күш-ажыл кылып шыдаар чурттакчы чонунуң 71 хуудан хөй кезин күрүнеппи эвес структураларда хаара туттунган. Юридиктиг эргелиглериниң саны 9000 ашкан. 1991 чылда Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга ажылдай бергенимде, үндүрүг төлекчилери юридиктиг эргелиглериниң саны 432 турганын эки сактып тур мен...

Бөгүнде бисте республиканың экономиказын монополисчи эвес болдурарының таарымчалыг эрге-хоойлу болгаш юридиктиг баазазы бар, ол баазаны боттандырарының, адаанажылганың байдалын тургузарының механизми база бар. Утка талазы-биле ханы, шыңгыы бо ажылды Президент уштап баштап, оон чоруп турарын

(Төнчүзү 2-ги арывда).

УЖУРАЖЫЫШКЫН

ТР-ниң Улуг Хуралының Даргазы Г. Ч. Ширшин республиканың Чазаанын, Забайкальеннің кызыгаар округунуң удуртулгазының чалаанын езугаар, Тывада чедип келген Россияның бөлүк журналистерин хүлээп алган. Григорий Чоодуевич Тыванын хөгжүлдезинин төөгүлүг кыска тайылбырын, оон тускай күрүне бооп догуннаанын, ТР-нин Конституциязының, республика суверенитединиң дугайында тайылбырны оларга кылган. Делегей харылзааларының айтырыгларын база чугаалап берген.

Журналистер орус-тыва харылзааларның, чоннуң ыңай-бээр көжүп, аргыжып турарының, тыва, россия Конституцияларының ылгадарының дугайын, өске-даа айтырыгларны салгаш, чогуур харыыларны алган.

СОЦИАЛ КАМГАЛАЛ БИРГИ ЧЕРДЕ

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак август 5-те Үлетпүр. Өөредилге, Социал камгалал, Сан яамыларының удуртукчулары, специалистери-биле кышка белеткел болгаш чонуң социал камгалал байдалының талазы-биле кыска чөвүлел хуралды эрттирген. Президент Хову-Аксынга, Хайыраканга, Шагаан-Арыгга, Чаа-Хөлге, Ак-Довуракка чораанының түңнелдерин дыңнаткаш, сан-хөө, кадр айтырыгларын, кышка белеткелдиң талазы-биле чамдык айтырыгларны шиитпирлээнин, Ак-Довурак ЧЭТ, Хову-Аксында, Аксы-Барлыкта одалга черлериниң талазы-биле даалгаларны бергенин дыңнаткан.

Республикада пособиелерни болгаш социал чиигелделиг төлевирлерни төлевейн турарындан берге байдал тургустунган, Чоннуң чедимчези четпес көзээнге адрестиг дузаламчыны доп-дораан көргүзер сорулга-биле вексельдерни дүрген сайгарып, ажыглаар арганы тыварын ТР-ниң Национал банкызының даргазы Ю .П. Южаковка сүмелээн. Чедимчези кошкактарны деткиири-биле делегейниң үлетпүр банкызындан чээли ап болурун республиканың Социал камгалал сайыды Д-С. Б. Яндак дыңнаткан. Чадаанага, Ак-Довуракка, өске-даа черлерде садыгларга өскүс уругларның, хөй уруглуг иелерниң, инвалидтерниң агар саннарын ажыткаш, боттарының пособиелериниң, пенсияларының күсели-биле чугула чемнерни, хеп аймаан алыр арганы тургузарын ТР-ниң Президентизи саналдаан.

Рита САМБУ.

Ө. О. Кууларга «Тыва Республиканын алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫГЫ

Аъш-чем болгаш болбаазыралыга үлетпүрүнүң адырынга ачы-хавыяалары база хөй чылларда ак сеткилдиг ажылы дээш Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык сүт комбинадынын директору Өпей Омунаарованы **КУУЛАРГА** «Тыва Республиканын алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың июль 31. № 475. Кызыл хоорай

Орук-тудуг эштежилгезинин ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫГЫ

Улус ажыл-агыйының хөгжүлдезинге ачы-хавыяалары болгаш үр чылларда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр:

Владимир Иванович АНТИПИНГЕ — орук-тудуг эштежилгезинин директору.

Александр Федорович САМЧИККЕ — орук-тудуг эштежилгезинин чесчи-дуңзаалакчызы.

Тыва Республиканын Президентизинин Хүндүлел бижии-биле шаңнаар:

Николай Петрович БЫВШЕВТИ — орук-тудуг эштежилгезинин экскаватор машинизи.

Валерий Александрович МУРОВЦЕВТИ — «Орион» бүдүрүлге фирмазының директору.

Эрес-оол Конгарович ХОМУШКУНУ — орук-тудуг эштежилгезинин чолаачызы.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК

1996 чылдың август 1. № 478. Кызыл хоорай

1996 чылдың август 16-же шилчидер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН ДОКТААЛЫ)

Тыва Республиканың Хүүн бэйырлаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарыбиле Тыва Республиканың Дээди Хуралынын **доктаадары болза:**

Август 18-те дыштаныг хүнү (воскресеньени) август 16-же (пятница) шилчидер, ынчангаш 1996 чылдың август 15, 16, 17 хүннерин дыштанып хүннер кылыр санаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1996 чылдың август 5. № 621.

«ОН БЕШ ХАРЛЫГ ОҢГАА-ДАРЫЙ»

Национал хеп чуруурунуң «Он беш харлыг Онгаа-Дарый» деп мөөрейин школачы кыс уруглар аразынга «Кадын» сеткүүл организастап эрттирген. Дээре дээп чуруктарны **комиссия** илереткен.

Аныяк кыстарга тыва аяншинчилиг чайгы хеп хевирлерин чураан, күрүне лицейиниң сургуулу Ай-Херел Ховалыгга, Мугур-Аксы ортумак школазынын сески классчызы Аяна Донгакка, Кызыл-Мажалыктан Аюшага (чуруктун автору долу адын салбаан) бирги үш черни тывыскан.

Бирги, ийиги черге төлептиг болган кыстарны үнелиг суй белектер болгаш Хүндүлел бижиктер-биле, үшкү черни ээлээн кысты 1997 чылдың бирги чартыында «Кадын» сеткүүлдү халас чаныдып берип, шаннаан.

Урана МОНГУШ.

Агробизнес болгаш акционер ниитилел

БУРУНГААРЛААШКЫН БАР

Бистиң республикада экономиктиг реформалар ханылап турза-даа, рынок харылзаалары улуг-ла чогумчуйын эртип турар. РФ-тин завод, фабрикаларының өске девискээрлер-биле ажыл-агыйжы харылзааларының үзүлгениниңдеи, оларның бот-тускайлан ажылдап эгелээнинден, Тыва Республиканың экономиказының бергедээшкиннерге таваржып турары кымга-даа биллингир. Оон уламындан бүдүрүлгенин хемчээли чыл келген тудум кудулап, сан-хөө байдалы нарыылаан. Кол-ла үүве үүл дизе, үстүнде алаттынган нарыылаашкыннар ужурундан кижилернин амыдыралынын деннели дек-лески эвес апарган.

Көдээнин ажыл-ишчилериниң, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазыралыг кылыр болгаш калагалап, шыгжаар бүдүрүлгелерни чаа техникабиле хандырбас үүве болза, амгы бо экономиктиг кризистен уштунуп үнүп алыры берге. Часкы тарылганы чылдын-на өй-шаанда эрттирериниң, өлбек дужуттуг көдээ ажыл-агый культураларын өстүрүп, ажаап алырының, малдан чиик өртектиг продукция бүдүрериниң, ону шыгжаарының болгаш болбаазыралдырының чугула айтырыгларын амгы бар дериг-хереклелдерниң, машина-техниканың кужу-биле үзе шиитпирлээри кажан-даа болдунмас. Үүге дизе бар машиналарывыс, дериг-хереклелдеривис бүгү талазыбиле эргижирээн болгаш продукция бүдүрериниң единицазынга чарыглалдар көвей бооп турар.

Үстүнде алаттынган чылдагааннардан Россия Федерациязының чамдык заводтары машина-техника үндүрбестей берген, азы чокла болза, оларның бир чамдыызы үзүктелиишкиннерлиг ажылдаар апаргылаан бооп турар. Бо-ла бүгү бергелерни ажыр өртөп деп болаар болза, амгы техника-машиналар болгаш оларның артык кезектерин садып алыры бергелээн үеде, акша-төгерик чедишпес, бараан ховартаан шагда ам үүгле лизинг-биле техника садып алыры ажыктыг болу берген.

Лизинг дугайында чугаа бистин республикага 1994 чылдын ийиги чартыында дынналып келген. Лизинг дээрге экономиктиг кады ажылдажылга харылзааларының нарын хевири болгаш машина-техниканы үр хуусаалыг аренда-биле садып алыры-лыр. Ону көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде (өнчүнүн канныг-даа хевириндеи ылгал чокка) хаара туттунган организациялар, колхоз, совхозтар, арат (фермер) ажыл-агыйлар садып алыр эргелиг. Ол черлернин харылзаштырыкчылары болза, «Тыва агрохандырылга» болгаш «Росагрохандырылга» боор.

Лизинг талазы-биле ажылиштин кандыг байдалдыг чоруп турарын номчукчуларга таныштырары-биле Тыванын «Агрохандырылга» акционер ниитилелинге чоокта чаа четтим. Оон удуртукчулары боттарының аалчыларын кезээде-ле чылыг, чымчаа-биле хүлээп алыр чаңчылдыг улус. Оон чингине директору Валерий Петрович Айыжы-биле ужуражып, бо бүдүрүлге черинин ажыл-ижинин талазы-биле тодаргай саннар, фактыларны адап тургаш, тайылбыр бээрин дилээн мен.

Республиканың агроүлетпүр комплекизинде ажылдап турар ажыл-агый черлерин материал-техниктиг курлавырлар-биле «Тыва агрохандырылга» акционер ниитилел хандырып турар. Бөгүн ында байдал, 1994-95 чылларга деннээрге, өлээн эки талазынче бар чыдарын удуртукчу-биле чугаалажып ора эскердим. ТР-ниң агросекторунда хаара туттунган янзы-бүрү хевирнин ажыл-агыйларынын бо хүннерде, «Тыва агрохандырылгага» өрези 2 млрд. 300 млн. рубль четкен. Хамык-ла үүве акша-көпеекке чагырткан, харылзашкак болганда, чугааны сан-хөө айтырыгларыбиле эгеледим. Үүге дизе оон артында шиитпирлеттинмейн турар үүлдер эңмежок болгай.

«Тыва агрохандырылга» акционер ниитилелде мооң мурнунда чылдарда ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының дилээн езугаар республиканың колхоз, совхозтарынга көдээ ажыл-агый техниказын баштайгы төлевир чокка берип келген. Байдалды берге улустур дээш, оларнын дилээч өөренип көргеш, уткуй базымнарны кылырга-даа, агросекторда күрүне структуралары бо хүннерге чедир миллиард-миллиард өрезин төлеп чадап каан. Бир эвес шыны-биле чугаалаа үүве болза, чүзү-биле төлээрил аан? Орулгалыг ажыл-агыйлар республикада барык чок ышкажыл.

— Колхоз, совхозтар, арат (тараачын) ажыл-агыйларның бистен чээлиге алган 2 млрд. 300 млн. рубль өрези хөөзү-биле кады ам мырынай 4 млрд. рубль четкен. Бо адаттынган түңну «Росагрохандырылга» акционер ниитилелге бо хүннерде эгиткен турар ужурлуг бис. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынын 1994-95 чылдарда буураашкынга таварышкан совхозтарга машина-техника беринер деп шуут-ла бистерни албадаан. Түңнелинде үүг болганыл? Өре-ширевис бажын ашкан. Колхоз, совхозтарның төлээр өрезин биске чыгжып бээрин дилээривиске, яамының удуртулгазы дуза катпаан. Мындыг байдал тургустунуп кээр орта, дадывыр төлевээниң дээш 4 автомашинаны, 3 тракторну, тараа ажаар 3 комбайнны делир хавырып алдывыс. Хоойлу езугаар, мурнунда тургузуп алганывыс керээ-дугуржулгаларга үндезилеп, техниканы эгиттирдивис — деп, ниитилелдиң чингине директору В. Айыжы болдунуң хомудаан сеткилин чажырбалы.

Шынап-ла, бо акционер ниитилел Тыванын ажыл-агыйларын янзы-бүрү машина-техника аймаа-биле хандырар дээш, болундан хамааржыр бүгү-ле үүлдерни кылып турар. Бүдүрүлге чери бодунуң алынга хөй түнүүр чээли акшаларны ап, аразында керээлер чарып алганы заводтарже шилчидер. Олар баштайгы төлевир чокта чаңгыс ээрнил, артык кезек безин бээрлер эвес. Акционер ниитилелдиң удуртукчузу Валерий Петрович Айыжының сөөүнге бүзүреп, боттаган аъш-чем яамызы 1994-95 чылдарда буураашкынга таварышкан совхозтарга машина-техника беринер деп шуут-ла бистерни албадаан. Түңнелинде үүг болганыл? Өре-ширевис бажын ашкан. Колхоз, совхозтарның төлээр өрезин биске чыгжып бээрин дилээривиске, яамының удуртулгазы дуза катпаан. Мындыг байдал тургустунуп кээр орта, дадывыр төлевээниң дээш 4 автомашинаны, 3 тракторну, тараа ажаар 3 комбайнны делир хавырып алдывыс. Хоойлу езугаар, мурнунда тургузуп алганывыс керээ-дугуржулгаларга үндезилеп, техниканы эгиттирдивис — деп, ниитилелдиң чингине директору В. Айыжы болдунуң хомудаан сеткилин чажырбалы.

Шынап-ла, бо акционер ниитилел Тыванын ажыл-агыйларын янзы-бүрү машина-техника аймаа-биле хандырар дээш, болундан хамааржыр бүгү-ле үүлдерни кылып турар. Бүдүрүлге чери бодунуң алынга хөй түнүүр чээли акшаларны ап, аразында керээлер чарып алганы заводтарже шилчидер. Олар баштайгы төлевир чокта чаңгыс ээрнил, артык кезек безин бээрлер эвес. Акционер ниитилелдиң удуртукчузу Валерий Петрович Айыжының сөөүнге бүзүреп, боттарының техниказын заводтуң девискээринден үндүргеш, Тываже чорудуп турарлары-даа бар-ла. Партнерларының идегелин чидирбес дээш, бо чылын көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге киржилгенин чижек-хемчээлиниң аайы-биле 11 млрд. рубльге техниканы лизинг-биле алыр. Боттун улузунда акша, идегел чокта ам канчаарыл, оон өске арга чок.

1994 чылда «Росагрохандырылга» акционер ниитилелдиң шугумун дамчыштыр бо ниитилелге РФ-тип Чазаанын даалгазын езугаар 2 млрд. 22 млн. рубльди үндүрүп берген, 920 млн. рубльди 30 комбайн, 615 миллионну «К-701» марканың күүчүлүг 10 трактор садып алырынга үндүрген. Ниитилел-биле «Енисей-1200» деп—20, СК-5М «Нива» марканың 50 комбайнны көдээ ишчилерге саткан.

Бо хүннерде лизинг-биле машина-техника садып алыры-биле чагыглар «Тыва агрохандырылга» ниитилелге хөй-биле кээп турар. Бо бүдүрүлге черинин 1995-96 чылдарда кылып чорутканы толаргай ажылдарының талазы-биле материалды солуунуң гараазында үндүрүлгелериниң бирээзинге чыгдар бис.

Танов ЧИГДЕН.

ДУЗА, ДЕТКИМЧЕ ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА

(Төнчүү. Эгези 1-ги арында).

ай санында херек кырында контрольдан турар. Ооң-биле чергелештир хереглекчилерниң эргелериниң камгалалын база кичээнгейге алган бис.

База бир чугула түүл: республиканыц улус ажыл-агыйынга селекцияны (шилип таартыры) чорударының механизми бар. Эрткен чылын бо ажылды бүгү бүдүрүлгелерге, улус ажыл-агыйының бүгү адыларынга база угланыышкынларынга кылып четтикпээн бис деп түвени миннир апаар. Бүдүрүлгелерниң буураашкынының талазы-биле комиссияны удуртурун Президентиге дааскан болгай, комиссия болунун хуралдарын ай санында эрттирип турар. 15 хире бүдүрүлгени ооң хуралдарынга сайгарып көрген, оларның турун болур-болбазының чылдагаанналрын база ооң салдарларын анализтээн. Чоокку үеде эртер хуралга 3—4 бүдүрүлгенин удуртукчуларын чалаан. Херектиң ужуру чүдел дээрге, ындыг бүдүрүлгелерден дүрген-не чарлып алырында эвес, а хоозураашкындан оларны камгалап алырыпын арга-хевирлерин тыварында бооп турар. Чаартып, эде тургузуп тургаш, оларның бүдүрүлге күүлерининң, шөлдериниң оода чамдык кезиин ажыктыг кылдыр, республикага каражалыг эвес кылдыр ажыглаарында бооп турар.

Акционержиткен бүдүрүлгелериниң ажылын экижидер талазы-биле сорулгалар база салдынган, бүдүрүлгелерни хуужудары, акционержидери дээрге бир ангы үүле, а оларны рынок байдалдарында амыдыраптчурттаар, адаанныжып шыдаар кылдыр ажылдадыры дээрге база бир ангы үүлехерек болур. Оларны албадап дужаавайн, дорт удуртпайн дузалаар, юридиктиг, экономиктиг болгаш бүдүрүлге талазы-биле чогуур үеэинде дуза кадары чугула бооп турар. Кадрларны өөредир, белеткээр херек.

Эт-хөренги куркомунун даргазы Н. А. Кадралиева көрдүнген хемчеглериниң планын езугаар бо ай дургузунда отчетка белеткеніп, ол талазы-биле Чазак комиссиязы тургустунган. Акционер ниитилеллер-биле кайда база кандыг талалыг чедир ажылдаавайн турарывысты тодаргай сайгарып көргеш, республиканың экономиказынга онза чугула ол юридиктиг эргелерлиглер-биле Чазак моон соңгаар идепкейлиг кады ажылдаар апаар.

Үндүрүг системазынга өскерилгелер киирер талазы-биле бодалдарывыс база бар. Ол дугайында бүрүн харыысалгалыы-биле чугаалаар ужурум болза, чүгле республиканың удуртукчузу эвес, а Россияның Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң Бюджет, үндүрүглер, банкылар ажылчорудулгазының, валюта, каайлы таарыштырылгазының талазы-биле комитединиң кежигүнү албан хүлээлгем-биле чугаалап турарым ол. Ол ышкаш Европа парламентизиниң бүрүн эргелиг кежигүнү бооп турарым-биле, Россияда болгаш Тывада экономиканы реформалаарының талазы-биле бөгүнде кандыг байдалдыг бооп турарын өске чурттарның дуржулгазы-биле деннештирип чугаалап болур мен. Европа парламентизиниң ийи сессиязынга кириштим, хары угда ийи комитетте —бюджет болгаш чурттар аразының харылзааларының талазы-биле база экономика талазы-биле.

Үндүрүг онаарының база бюджет хандырылгазының талазы-биле бистиң хоойлуларывыс дыка-ла чедимче чок, ону чугаалаар-даа харык чок. Бо айтырыглар талазы-биле чүгле Тываның, Россияның хоойлужудулгаларын эвес, европа чурттарының хоойлужудулгаларын, оларның методологиязын, ажыглап келген практиказын боттандырарының механизмин билир мен. Оларны деннештиргеш үндүрер түнелим: силерни бис үндүрүглер-биле сы базып алгаа бис. Ынчалзажок Россияның болгаш Тываның чазактарының байдалын база билир херек. Бир эвес үндүрүглер төлевес чүве болза, күрүне кайыын акша-хөренги алырыл? Социал адырны хандырары-биле хөлчок хөй акша-хөренги негеттинип турар, ынчангаш үндүрүг механизминин ылавылдалыг ажылдаары чугула. Россияның Чазаа, Борис Николаевич Ельцин боду Үндүрүг кодексиин хүлээп алганының соонда, Россияның үндүрүг онаарының системазын деп-шилгелиг делегейде хүлээп көрдүнген стандарттарже шудургу болгаш туруштуг хоокшулаарының хемчеглерин алырын көрген.

Республиканың чүгле экономиказында эвес, а өскедаа адырларда боттарының тускай сорулгаларынга, айтырыгларынга таарыштыр реформалар чоруп турар. Колдады көөр сес угланыышкын шилип алдынганын билир силер. Россиягадаа, Тывага-даа политиктиг реформаны боттандырбаанда, ниитилел амыдыралының демократчыдылгазы чедип алдынмаанда топтуг чурттап ажылдаары болдунмас деп чүве билдингир. Эргечагырга чондан келир, чоннуң эрге-ажыы дээш ажылдаар, ооң контролюнга турар ужурлуг. Ынчаар кылып-даа турар бис. Тус чер бот-башкарылгазын быжыглаарындан кайнаар-дыа дезер харыысыс чок, чоннуң үнү эрге-чаргыганы бүгү чадаларынга дынналып турар ужурлуг. Хамаатылар чыыштарының ужурдузаазын бедилер херек, ол дугайында хоойлу төлевилели белеткеттинип турар. Тус чер референдумнарының ролюн база көдүрер апаар. Олар кандыг-даа эргедужаалдыг удуртукчуну бодунун чогуур туружунда ээлдирер аргаларлыг болуп ужурлуг.

Эрге-чагырганың тус чер органнарының дугайында хоойлу колдуунда белен, бичии таарыштыр эдери арткан. Тус черниң үндүрүг чыылдаларының дугайында айтырыгны база белеткеп турар бис. Тус черниң бот-башкарылга органнары боттары бот-тускайлан, боттарының хөгжүлдезинге кымга-даа чагыртпас дээр болгай. Ынчыгыр болур ужурлуг-даа, Швейцарияның, Кыдаттың, АКШ-тың, Германияның, араб чурттарының деннелинде харын ындыг-даа. Ынчаарга, олар дээрге кончуг сайзырааңгай, бай-байлак чурттар ышкажыл, ону уттун болбас. А бисте кандыгыл? Тус чер бот-башкарылгазының органнарының бюджеттери амгы үеде 99 хуузу Москвадан, ТР-ниң Чазаандан кээп турар акша-хөренгилерден тургустунардыр. Тус чер бот-башкарылгазының кандыг боттуг арганларының дугайында чугаа туруп болурул? Митингилео, политиктиг медеглелдер деннели-биле бот-тускайлан бооп болур ышкажыл. Ындыг болбас ужурлуг. Айтырыг бир-ле дугаарында мындыг янзылыг: тус черниң хүндүлүг чагырыкчызы, бюджет хандырылгазының талазыбиле кайы хире бот-тускайлан сен? Бир эвес сен дотацилар ажыглавас, бодуңнуң левискээринде шупту чүвени бодун тудуп, амыдыралдың бүгү талаларын хандырып турар болзунза, сээн бот-тускайлан чоруунга кым-даа дээп шыдавас. Бир эвес сен ядыы, бодун чүү-даа ажылдапап шыдавас болзунза, сээн сан-хөө хереглелдериниң республиканың Чазаанын күсели-биле дуглап турар болза, кандыг ындыг бот-тускайлан чорук дугайында чугаа турар боор?

Ынчангаш Федерация Чөвүлелиниң деннелинге безин Тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлунун төлевилелин доктаалып, дедир чорудун турао бис. Тус чер бот-башкарылгазын хууда үндүрүглер, хууда чыылдалар болгаш акша-хөренги-биле хандырбаан шаанда, ол айтырыг дугайында чугааны чорудары элек деп чаңгыс аай түүнелге сенаторлар келгеннер. Бодап көөрүмге, ол айтырыг бо чыллың дургузунда, харын-даа келир чылда-даа бооп чадавас, шиитпирлеттинер ужурлуг. Тус чер бот-башкарылгазын демократчыдылганы быжыктырарынга чогуур эрге-хоойлу баазазы тургустунган турар ужурлуг. Ооң деннелин чижеглей алырга мындыг: федералдыг бюджетче үндүрүглериниң 16 хевири болгаш 12-зи — тус чер бот-башкарылгазының деннелинде.

Үндезин Хоойлунун Россияның федеративтиг тургузуунга хамаарышкан чамдык күүлдерин эде көөр бодалдарны сенаторлар илередип турарлар. Федерация езулуг федерация болур ужурлуг. Россия биле Тываның аразынга эргелерни болгаш бүрүн эргелерни ангылаарының дугайында керээни чарарының талазыбиле айтырыгларны шыгыызы-биле өөренип көөр ужурлуг бис. Тыва биле Россияның Конституцияларының аразында чөрүлдээлерни чок кылырының талазы-биле айтырыгларны дарый үзе шиитпирлээри чугула. Чажырып канчаар, ындыг чөрүлдээлер өскээр билиишкиннер-даа дижик. Конституцияларының чамдык күүлдериниң аразында барла болгай. Ол айтырыг талазы-биле аажок шыңгыы ажылдап келгеш, 20 хиое улуг чөрүлээни илереткен бис, а бичии чөрүлээлер алдан ажыг болдур ийин. Улуг Хуралдың болгаш Дээди Хуралдың даргалары Г. Ч. Ширшин, К. А. Бичелдей-биле ужуражылгаларны болгаш сүмележилгелерни кылган бис. Улуг Хуралдың ийиги хуралынга-ла Конституциялар аразында 8—9 чөрүлдээни чайладып болур деп түннелге келген бис.

Ооң ыңай. Россия Федерациязының девискээр политиказынга аажок бодамчалыг төлептиг киржир ужурлуг бис. Бо талазыбиле аажок улуг ажыл бистиң мурнувуста туруп турар. Келир үеде хүлээп алдынар деп турар эң кудуку стандарттар дугайында хоойлу бистиң саналывысбиле ажылдаттынып кылдынганын айтып каары чугула боор. Бо талазы-биле саналдарымны, албан бижиктеримни Россия Федерациязының дээди удуртулгазынга чаңгыс эвес удаа киирип келген мен. Шагда шиитпирлеттинген айтырыглар талазы-биле чеже-ле лиделиниң колданып кээп боор. Эмнелгеге, өөредилгеге, культурага, өске-даа хереглелдерге биске кордунген күүлдер үе-шаанда хоойлуга дүүштүр алдыган турар ужурлуг. Ынчангаш эң кудуку стандарттар суларгай левискээрлер талазы-биле социалдыг чөптүг чорукту хандырарының айтырыгларының белүү, национал айтырыгларның, бистиң күүлүг күрүневисти быжыглаары биле холбаштыр нация бүрүзүнүң катап тургустунуушкунунуң айтырыгларының белүү —амгы үениң болгаш келир үениң ниити политиказы ол болур ужурлуг. Бөдүүн эвес политика болбайн аан, анаа аажок улуг сан-хөө болгаш өске-даа чарыгдалдар негеттинер апаар.

Россияның, ажык демократтыг күрүнениң даштыкы рынокче үнериниң аргалары шыңгыызы-биле өөреттинип көрдүнүп турар. Ынаар Тываның үнериниң айтырыглары база. Даштыкы рынокта бистиң ажылдап эгелээнивисти билир силер, республика-биле чүс ажыг даштыкы фирмалар болгаш бүдүрүлгелер кады ажылдажып турар...

Социал адырга реформаларының улуг бөлүүн өөреним көрүп, ажылдап кылып турар бис. Өг-бүле, ие-чаш, школалар, тускай ортумак өөредилге, дээди школа, эртем, күш-культура болгаш спорт, мөзу-шынар база хүрээ-хиит айтырыгларының белүү ол. Кем-херек үүлгеднишкиннери-биле демиселдин, хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырарының айтырыглары кичээнгейиниң төвүнден дүшпейн турар. Бо талазы-биле эрге-хоойлу баазазы быжыгып, кол угланыышкыннар салдынып турар.

Рынок харылзаалары болур-чогууру-биле чурттакчы чонну, ылангыя аныяктарны, ажыл-биле хандырарының айтырыгларын тургузуп келген. Ол айтырыгларны шиитпирлээри-биле Президент болгаш Чазак доктаамал ажылдап турар.

Россияның хемчээли-биле алырга, улуг эвес бистиң республикавыста ам безин бар чамдык эки күүлдериниң тодаргай чижектерин Президент айыткан: аажок парын дээн кезиишкиннерни кылып болур ховар дээн медицина дериг-хереклелдери, аппаратура бисте бар, чамдык дыка шыырак дээн левискээрлерде безин ындыг хереклелдер чок бооп турар. Төрүмелиндеп-не мунчурал аарыглыг уруглар комплекизи ажыттынып турар, анаа херек дериг-хереклелдер Израильден келген бооп турар...

Соңгулда мурнунун кампаниязының үезинде дыка хөй кижилер Борис Николаевич Ельцинни аажок-ла шүүмүүлеп турганнар. Ынчалзаадаа бистиң эрткен үевисте, төөгүвүсте, амгы үевисте шупту-ла чүве кара, шупту-ла чүве багай дээр болза, канчап даа шын эвес апаар. Реформаларның дөрт чылының дургузунда чүгле частыыглар кылып келген бис дээр болза, база чөптүг эвес болур ийик. Рынокче кирип тура, кайын-на шупту-зун чазып келген бис, кайын-на шупту чүве буурап дүшкен деп.

Ам кады сактып көрээли даан. 1990 чылдың декабрьда, рынокче кирип турар үевисте, ортумак ажыл төлевирин валюта-биле деннеп сапаарга, 24 доллар 80 цент турган болза, эрткен айда республикага ортумак ажыл төлевири 148 долларга деп болган. Ол-ла үеде чоокку даштыкының чамдык чурттарында ол көргүзүг 30—40-не доллар бооп турар болдур ийин.

Кол-ла чүүл болза, шупту-ла чүвениң чоннун эргеажыынга, ооң сонуургалдарынга ажыктыг кылдыр боттандыртының турарында. Моңу моон мурнунда база чугаалап турган мен, ынчалза-даа катаптаары артык эвес боор: сөөлгү чылдарда чурттакчы чоннуң өлүр чоруу бистиинде ийи катап кызыырган, а бичии уругларның 44 хуу турганындан 32 хуу чедир эвээжээн, ындыг көргүзүгнү Россияда чүгле чаңгыс Тыва чедип ап шыдаан. Чоннуң төрүттүнериниң, чайгаар өзүлдезиниң талазы-биле чүгле Дагестанның соонда, ийиги черни ээлеп турар бис. Уругларның төрүттүнери чүгле тыва эвес, орус болгаш өске-даа өг-бүлелерде өзүп турар. Республикадан дашкаар көжүп үнүп турарларның саны 1994 чылда-ла доктаамал апарган, харын-даа бисче көжүп кээп турарлар саны ам көвүдеп турар апарган. Амыдырал деңнелиниң эң чугула көргүзүглери бо эвес деп бе?..

Ындыг турза-даа, ниитизи-биле байдал аажок нарын деп миннир апаар. Россияга ниитизи-биле акша-хөренги чедишпейн турда, бис дег дотациялыг республикага улуг салдарлыг болган болбайн канчаар. Ооң уламындан ажыл төлевириниң, уругларга пособиелериниң бо-ла саадай бээрин тайылбырлаар апаар. Бистиң дыка хөй бүдүрүлгелеривистиң амгы үеде ажылдавайн турарын база миннир апаар. Ындыг болза-даа экономиканың структурлуг эде тургустунуушкунунуң кол угланыышкынындан канчап-даа чайлавас ужурлуг бис. Ол бодунуң үре-түнелин черле бээр апаар. Манаа силерниң турузунар бирги одуругда, съездиниң хүндүлүг киржикчилери. Биче болгаш ортумак бизнести хөгжүдер ужурлуг бис.

Бистиң биче сайгарлыкчы чоруувустуң хөгжүлдези дээш Россия Чазаының хуралдарынга ыятпайн турарывысты ыяап-ла чугаалаар ужурлуг мен. Бо көргүзүг талазы-биле 93 чылдың төнчүзүнде Москваның бодуби-биле деп турган болдур бис ийин. Чазакка база ону демдеглээн. Ам байдал бичии өскерли берген, дыка хөй девискээрлер бисти мурнай бергеннер, ынчалза-даа туружувустан анаа-ла дүжүп бербес бис. Биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери-биле, чамдык российжи хоойлуларны болгаш доктаалдарны хажыдар ужурга таваарышканывысты манаа ажыыл-биле миннир апаар бис. Чижээлээрге, төлевилелли боттандырарының чүгле 15 хуузун Чазак, күрүне органнары чээлилендирер, а бодунун төлевилелиниң боттанныышкынының 80 хуузун сайгарлыкчы боду хандырар ужурлуг. А бис дээрге, чамдык төлевилелдерге чээли бээрин, ылаңгыя көлээ сайгарлыкчыларга, 100 хуу боттандырган болдур бис ийин. Бистиң ол шиитпиривис частырыг эвес болган ужурлуг. Силер ажылдап тур силер, силер бар силер, Чазактан акша негевейн тур силер, ону боттарынар ажылдап ап, продукцияны бүдүрүп, кижилерни ажыл-биле хандырып тур силер...

Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың чамдык эки чижектерин, четпестерни айтып, чогуур акша-хөренгилиг апарганнарны дүргенне продукция бүдүрүлгезинче киреринче Президент кыйгырган. Президент болгаш Чазак сайгарлыкчыларны деткип келген болгаш деткиир-даа деп. Шефиг-оол Дизижикович бүзүреткен.

* * *

Дээди Хуралдың өмүнээзинден ооң даргазының орлакчызы М. С. Козлов съездиге чүве чугаалаан. Ындыг-ла үр эвесте «сайгарлыкчы» деп сөстү удуртур деннеллиң ажылдакчылары безин шоолүр билбес турган. Ындыг сөс тыва дылда чок дижип турду. Амгы байдалды ап көөрге, ындыг сөс чүгле бар эвес, харын чугула херектиг апарганын ол демдеглээн.

Ооң-биле кады ниити продукция бүдүрери бо чылдың баштайгы чартыында, эрткен чылгы деннелден 7,5 хуу кудулаанын ол эскерип, демдеглээн. Сайгарлыкчылар структуразының 60 ажыг хуузу ачы-дуза чедирилгезинде, а чүгле 6,6 хуузу продукция бүдүрүлгезинде мөөнеттингген. Чоннун хереглел барааннарын бүдүрери 34 хуу кызырылган. Акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериннен капитал салыышкыны эрткен чыллың деннелинге болаарга, чүгле 13,5 хуу болган. Үүрмектеп салар бараан саарылгазы, чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли, автотранспорттуң чүүк саарылгазы кызырлып турар. Чартык чылда хереглел өртектериниң индекизи 195 хуу өскен болза, чоннун алыр акша орулгазы чүгле 178 хуу өскен. Ылгал улуг болбушаан.

М. С. Козловтун бодалын езугаар алырга, бо бүгү күүлдер болза, тыва сайгарлыкчыларның эң берге байдалга таваарышканын херечилеп турар. Банкыларда чээли курлавырларының чогундан, чоннун шалыңын ой-шаанда бербейн турарындан бо айтырыг улам нарыыдап турар. Ажылы чүгээртеп бар чыдар сайгарлыкчыларны чер-чер бюджеттери чиик орулга алыр үндезин кылдыр көрүп бар чыдар. Чаа экономиктиг структуралары хөгжүдеринге, быжыглаарынга ындыг аргалар дуза катпас болгай. Үндүрүг органнары биле сайгарлыкчылар бот-бодун эки билишпейн турары ол-дур. Үндүрүг полициязының эргелелиниң киржилгези-биле ажылдап кылган, ол талазы-биле хоойлу төлевилели дыка улуг четпестерлиг болганындан парламент ону хүлээп албаан болгай.

Бар акшалар Тываның девискээринден өскээр «ужуп» турар дээрзиниң дугайында чугаалар болза, чагырып дужаар арганын хоозун чулчуруушкуннары-дыр, ук акшалар бараанны бүдүрген черлерже чоруп турар, өскээр кайнаар-даа ужукпайн турар деп М. С. Козлов демдеглээн. Годувустун хуула үлетпүрүвүс ажылдап эгелевээн шаанда ынчаар уламчылаар деп, ол сагындырган.

Ооң-биле кады сайгарлыкчы чорук талазы-биле хоойлужудулганың байдалы чүгээр деп үнелеп турар мен. Сөөлгү чылдарда парламент ТР-ниң Президентизинин болгаш Чазаанның улуг деткимчези-биле чоннун ажылагыйжы идепкейин күрүнеден деткиринче угланган чугула документилерни хүлээп алган. Анаа концессия дугайында, продукцияны үлежир дугайында, делегей керээлериниң дугайында, үндүрүг, ооң иштинде чиигелдериг үндүрүг дугайында, сайгарлыкчыларны күрүнеден деткиир лугайында документилер хамааржыр. Биргээр чугаалаарга, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы идепкейжидериниң айтырыы улуг хоойлу хүлээп алырындан хамаарышпас. Манаа хөй күүлдерни кылыры, тус черге бизнестиң тыптын кээринге боттуг үндезинни тургузары эргежок чугула, ону демниг күзениишкиннербиле чедип алыр.

Байдалды шуут идегел чок деп болбас, харын бо ажыл бөгүн ылап эгелеп турар. Бистиң республика талазыбиле РФ-тиң Чазаының сөөлгү доктаалы бистиң чоокку идегеливис болур. Мен болаарымга, ында элээн солун, чугула күүлдер бар. Тывага экономиктиг хостуг зона тургузар дугайында айтырыгга доктаап көрейн. Ындыг зонаны тургузарда эргехоойлу, экономика талазыбиле шыңгыы ажылдарны чорудар апаар. Бодувустун, республиканың географтыг байдалының, республиканың күрүне эрге-ажыктарының дугайын бодаар апаар бис. Экономиктиг хостуг зонаның челиишкиннинг ажылчорудулгазын идегелдиг эрге-хоойлу баазазы бар турда чедип ап болурун даштыкының дуржулгазы херечилеп турар. Ынчаарга амгы үеде Россияда-даа, Тывада-даа ындыг бааза чок. РФ-те экономиктиг хостуг зоналарны тургузуп турар харын, чогуур база чогундан олар мугуур болуңга үскеш, мунчаап турар. Биске бир азы элээн каш специализастаан зоналарны тургузуп болгулег. Биче болгаш ортумак бизнес ындыг черлерге ажылдап болур. Эки талазын-даа көргүзе бээр.

Тывага экономиктиг хостуг зонаны тургузарын идепкейжидер сорулга-биле Чазак болгаш Парламент деннелинге кады ажылдаар бөлүктү тургузарын саналдап тур мен. Ол бөлүк чоокку үеде техник-экономиктиг үндезиннерни ажылдап кылырын эгелээр, анаа ону хөгжүдериниң программазын, зона дугайында дүрүмнүн төлевилелин, эргелепбаштаарының чурумун ажылдап кылыр ужурлуг. Каайлы, Үндүрүг чуруму, акшаландырыышкын системазы, чиигелдериг үндүрүг, өске-даа күүлдерни ыяк белеткээр апаар.

Ындыг зона тургузарынга чарыгдал улуг. Экономиктиг хостуг зонаның бир дөрбелчин метрин ажыглалга киирип, шингээдип алырынга көрдүнген үш арганын бирээзин безин шингээдип алырынга, 10—30 миллион америк долларны чарыгдаарын делегей дуржулгазы херечилеп турар. Биске болза, баш дескинер сан ышкажыл.

Экономикада-даа, сайгарлыкчы ажыл-чорудулгадаа байдал берге болганда, моон соңгаар чорудар ажыл ийи сценарий-биле болгу дег. Бир эвес бистиң бо чугаавысты күрүне эрге-чагырганының талазындан боттуг деткимчени албас болза, биске чаартылгалар «билээн» апаар, социал дүшкүүрлүг байдал улгадып, акшавыс республикадан «дезери» уламчылаар апаар. Ынчалза-даа бис ону болдурбайн, бүдүрүлге структураларын катап тургузар бис. Биче бизнес улуг идеялардан тургустунмас, ол бичии херектерден эгелээр. Сайгарлыкчылар-биле ажылдың чаа схемазын тургузаары, экономиктиг чаа хоойлуларны ажыглаары ажылдың үндезин эгезин салган. Үндүрүг онаарының айтырыгларын шулуудадыры чугула апарган.

Сайгарлыкчыларны деткиири-биле бюджет хөренгилерин дорт үлээр чорукту соксадыр деп, М. С. Козлов бодап турар. Бо хөрөнгилерни тудугларны, пекарняларны, биче цехтерни, бүдүрүлгелерни дүлгүүр-биле ажыттканда бээр практикаже шилчиирин ол чугулалап демдеглээн. Ооң соонда адаанажылгага үндезилеп, оларны 10—15 чылдарда арендага керээ езугаар дамчыдып бээр, тыртар үндүрүүн таарыштыр көөр. Ооң-биле элээн каш сорулганы чедип ап болур: чаа бүдүрүлгелер тургустунар, акша республика иштинге ажылдап эгелээр, ажылдаар черлер немежир... Акшаны сайгарлыкчыларга анаа-ла берипкеш, хөй-ниитиге, республиканың эрге-ажыынга хамаарышпас күүлдерге таваржып турар бис.

Күрүне болгаш муниципалитет чагыларын кылыр, ону күүседир система херек, ол турда сайгарлыкчы бүрүзү чагыг алыр азы ону күүседир аукционга азы конкурска киржир эргелиг апаар.

Парламент болгаш Чазак чамдык хоойлулар төлевилеллерин белеткеп турар үеде билдилиг, ажыл-агыйжы консультациялар алыр талазы-биле чамдык бергелерге таваржып турарын М. С. Козлов билинген. Чижээ, үстүнде айыткан ийи төлевилелди чугаалажып көрүп турда, сайгарлыкчылардаа, оларның республикада ажылдап турар эвилеллериндаа парламентиниң ажылынга киришпээн. Бир эвес сайгарлыкчылар ассоциациязын, ооң төвүлелин тургузуп алыр болза, оларның киржилгези-биле күрүне деткимчезиниң кол угланыышкынын тодарадырының барымдаазы тургустунуп келир. Бистиң сайгарлыкчыларывыска ажык чок угланыышкыннар база илереп келир.

Моол-биле бистиң харылзааларывысты барымдаалап көргеш, бараан сөөртүрүнге каайлы онаарын эвээжедириниң айтырыын шиитпирлеп, ажылдап кылыры чугула. Бистин-даа, моолдаа сайгарлыкчылар идепкейжип эгелээр, кайы-даа талага ажыктыг болур.

М. С. Козлов республиканың Чазаанның чанында сайгарлыкчыларны деткиир фондуну сайгарлыкчы ажылчорудулга төвү кылдыр эде организастаар дугайында саналды киирген. Ол төпке сайгарлыкчыларны өөредир, бизнес планнарны тургузарынга дузалаар, экономиктиг, юридиктиг, эрге-хоойлу консультацияларын бээр болгаш өске-даа эрге-хүлээлгелерни онаар.

Сайгарлыкчы ажыл-чорудулга дээрге, бөгүн чүгле ниитилелдиң кол шимчедикчи күжү боп турар эвес, харын капитал эрге-чагыргазы болза, диктатураны, партократияны, анархияны катай алганындан артык күш боп турарынга быжыы-биле бүзүреп турарын М. С. Козлов демдеглээн. Ажыл-агыйжы кижиниң идепкейинге болгаш орулгазынга күрүне кайы хире сонуургалдыг болдур, күрүненің болунда ажыл-херек база ол хире болур. Бо дээрге ылаптыг шындыр, ону ам-даа тайылбырлавышаан хевээр бис. Сайгарлыкчыларның баштайгы съездизи болаа оларның эргечагырга-биле чоокшулажырының херек кырында базымыдыр деп, М. С. Козлов чугаалаан.

ТР-ниң Улуг Хуралының өмүнээзинден ооң секретары **Ю. Ю. Анаьын** байыр чедирип чүве чугаалаанының соонда, съездиге сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың республикада хөгжүлдезинин, ТР-ниң Чазаының чанында Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиир талазы-биле фондунун ажылынын дугайында илеткелди ол фондунун чиңгине директору **Х. К. Куулар** кылган. (Илеткелдиң кол күүлдери бистиң солунунуң август 1-де үнген номеринде материалда парлаттынганы-биле бо отчетта ону киирбээн).

Илеткел соонда саналдар эгелээн. Ам саналдардан одуруглар:

Россия Федерациязының Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиир талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы **А. В. Федоров:**

— Россияның Президентизи Федералдыг Хуралдың палаталарының мурнунга илеткелинге бо чылын шиитпирлээр ужурлуг беш айтырыгга доктааган. Ол айтырыгларның үшкүзү — биче бизнестиң ажыл-чорудулгазын деткииры. Бо талазы-биле шиитпирлеттинмейн турар берге айтырыглар ам-даа хөй. Олардан акша айтырыы— бирги черде туруп турар. Бо айтырыгны боттандырар дээш кыаыдың тур бис, ынчалзадаа күзээнивис дег болдунмайн-дыр. Деткимче көргүзериниң талазы-биле федералдыг сорулгалыг программа хүлээп алдынган чүве. Ооң ниити акшаландырыышкынының түүн 700 миллиард рубль хире. Күрдума программаны эде көргенивиниң түүнелинде ол түн 386,6 миллиардка келген, а Санхөө ямызы акша бербейн турар. Ынчап кээрде, бистиң фондувус ам дээрезинде бичии-даа акша албаан. Хуужудулганың беш хуузу биске кээп турарындан бичии акша кирип турар, ол акшаны ажыктыг кылдыр чарыгдаарынче кичээнгейни угландырган чүве. Тыва харын эвээш-биче-даа болза, акша алган черлериниң санында кирип турар-дыр.

Көдээ ажыл-агый барааннарының болбаазырадылгазының дугайында чугааны кылыры-биле моон чамдык бизнес-планнарны Москваже ап алыр мен, чүден чүү болур ирги...

Мээң бодалым-биле ийиги черде үндүрүг төлевириниң дугайында айтырыг туруп турар. Бисти ооң өй-хемчээли кажан-даа өөртпес деп чүве билдингир-ле болгай. Ылангыя бодунун күжү-биле акша ажылдап ап турарларга суг дыка берге. Оларны чиигедириниң аргаларын көөру база бистиң хөрээвис деп билип турар мен. Бөгүнгү үндүрүглерге чурттан, ажылдаары биче сайгарлыкчыларга барык болдунмас.

Ооң соонда А. Ю. Федоров биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага хамаарышкан доктаал-шиитпирлерге доктааган. Бөдүүнчүткен үндүрүг төлевириниң хоойлузунда айтырыгларга хамаарыштыр база ол чугаалаан.

— Тодаргай саннардан маңаа киирейн. Москвада сайгарлыкчының хереченилел бижиниң (патент) өртээ тик рубль. Бо чүүнү көргүзүп турарыл дээрге, Москвада чоннун бо ажылга ажылдап болурунун бүгү аргаларын, байдалдарын хандырып берип, ынаар чугула кичээнгейни угландырып турар-дыр. Ам чамдык регионнарда хереченилел бижиктиң өртээ 200-тен 2000 чедир ажыл төлевириниң адаккы хемчээли хире. Ынчаар янзылыг сайгарлыкчылар ажыл-чорудулгазынга чаа хоойлуларның чиигелделерин ажыглаары болдунмас-тыр.

Ооң ыңай, сайгарлыкчы ажыллы кылыры белен эвес деп чүвени көрүп, билип тур мен. Ынчалза-даа силерниң президиумнарда олуруп турарларның санал-онналдарындан алгаш көөрге. Ульяновск дээн ышкаш черлер-биле лег. Москваның Тыва-биле ажылдаары негеттинмес-тир. Силерниң даргаларыңар чүү кылып турарын, ооң утказы чүл, даарта чүү кылырыл деп чүвени шуптузун билип турар-дыр.

Үндүрүг төлевириниге хамаарыштыр бис бодувустун саналывыс бээр бис. Ону өске регионнарда деткип турардаа болза, ол айтырыгның шиитпирлеттинери тус чер даргаларындан хамаарышпас болгаш кончуг оожум чылып турар. Бир эвес бо айтырыг шиитпирлеттине бээр чүве болза, улуг чедиишкин болур. Баш бурунгаар санаашкыннарны кылып көрген бис. Хереткиң ужуру сайгарлыкчыны тус чер үндүрүглериндеи хостап каарында-даа эвес, немелде ажылчын олуттарының тыптыры, будурулгелерже чорудар акшада. Мындыг байдалда улетпүрже, чоннун хереглел барааннарын будуреринче, бараан болбаазырадылгазынче акша чоруп эгелээр.

Съезд эгелээр мурнуу чарында келген төлээлерни демдеглевишаан, оларга съездиниң эмблемазын чыпшырган «Азия төвүнде хоорай» деп ак өңнүг папка иштинде ном-биле катай, съездиниң ажыл-чорудулгазының программазы (ында регламентизи), «Тыва Республикага биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың хөгжүлдезиниң 1998 чылга чедир кол-кол угланыышкыннары» деп төлевилел, «Тыва Республикага сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткииринің дугайында» ТР-ниң хоойлузу, ТР-ниң Дээди Хуралының 1996 чыллың июль 1-де үүгле баштайгы номчулгазы-биле көргени «Тыва Республикада биче сайгарлыышкын киржикчилеринге үндүрүг онаарының, оларның учедунун болгаш отчедунун системазын бодүүнчүлер дугайында» ТР-ниң хоойлузу база съездиниң редакция комиссиязының ажылдап кылганы резолюциязының төлевилелин суп каан. Ынчангаш съездиниң киржикчилери резолюция болгаш программа-биле таныжып четтигипкеннер.

Дүүш сөөлүнде программа езугаар саналдар эгелээн. Хоорай чагыргазының ларгазының экономика талазыбиле орлакчызы **Любовь Анатольевна Очур** сес алгаш, биче сайгарлыкчы ажылчорудулганың хоорайда байдалы-биле таныштырган. Ол тодаргай сан-чурагайларны айтып, сайгарлыкчыларның кандыг бергелээшкиннерге таваржып турарын база ол талазы-биле хоорай чагыргазының ат чорудун турар хемчеглериниге доктааган.

«Спартак» УКЭ-ниң удуртукчузу **В. Д. Моломдай** эрген сеткил-хөөн көдүрүлүшкүнү-биле саналдаан.

— Бисти эскерип көөр болза эки-дир ийин, чаагайжыдылгага болгаш иштики хереглелге-даа элээн күүлдерни кылып болур бис, ынчалза-даа хамаарылга бискеындыг-ла кончуг эвестир. Бистиң республика чер ажыл-агыйлыг-ла болгай, көдээ ажыл-агый шуут-ла берге байлалда-дыр. Араттар бут кырынга туруп алыр кылдыр оларны үндүрүглердеи хостаза.

Ооң соонда саналдар колдуу чаңгыс аайланып, сайгарлыкчылар боттарының ажыл-чорудулгазын таныштырган, таваржып турары шаптараазынларга доктаап турганнар. Чамдык санал бергеннер Сайгарлыкчы ажылчорудулганы деткиир талазы-биле фондунуң чарыгдааны акша-төгерик кайнаар киргенин тайылбырлаарын негеп, кымнар алганын уктап, ажыл-чорудулгазында бергелерни хуралдың президиумундан чайладып бээрин негээн хөөн-биле элээн шуугаазынны үндүрген. Оларның кол моондактары, саналдардан алгаш көөрге, чээли акша-хөренгини канчап аптары база үндүрүг төлевири. Мындыг янзылыг саналдарның үнүп турарында база утка-ла бар. Бодунуң саналынга **С. К. Буянды** чамдык чээли алган эштер акшазынга даштыкы машиналар саткылап алгаш, ооң-биле «ажыл-хөрээн» доозуп ааның дыннаткан.

Улуг-Хемден «Дээрбе» хуу будурулгениң директору **К. Д. Натпий-оол** бизнес-планын кожуун чагыргазы-даа, Президенти-даа деткээнин чугаалады. Ол дээрбе болгаш хлеб быжырар чер кылып алыр сорулгалыг. 1994 чылда анаа Чазактың шиитпириби-биле чогуур түүнүг чээлини тускайлан берген, оозу үүгле саазын кырында бооп. амдаа ап чадашкан. Шагаанарыгжылар манап турарлар дээрзин ол сагындырган.

Санал бергеннер съездиниң регламентизинге чагыртпайн, үр-ле боттарының ажыл-херектерин, ниити таваржып турар бергелерин чугаалап турза-турза, съезд узамдыгып, регламентини катап бадылаар ужурга таваржыштырган. Съезд мынчалдыр чидигленип турза-даа, чамдык санал берген сайгарлыкчылар моон соңгаар чүү кылырыл, канчаар ажылдаарыл дээн чергелиг айтырыгларны кодүрүп, үндүрүп кээп турганнар. Ооң түнелинде сайгарлыкчыларның эвилелин азы каттыжыышкынын турузар деп санал төөрүттүүнүп келген. Олар анаа келгеш, биллинмес айтырыгларга харыыны ап, өске сайгарлыкчылар-биле демнежип

КИДИСТЕН САДЫП АЛЫҢАР

Рынок харылзааларының үезинде кывар-чаар материалдарның өртээнин дендии улгатканындан, ажыл-агыйлар, арат-тараачын ажыл-агыйлыглар база хуузунда мал өстүрүп чоруур чурттакчы чон, мурнуку чылларда ышкаш, машина-техника ажыглап, ыраккы чайлагларже көжериндөн ойталап, бурунгу өгбелеривис ышкаш, аът-шары, иви-теве коштап алгаш көжерин ажыглап эгелээн.

Бо мындыг көшкүн амыдыралче катап эглип келген үеде, өгнүң, кидис майгыннарның, кидистен эт-херекселдиң мал-маган семиртиң чайлагларда чугула херектиг апарганын, каш-каш хемнер, сыннар ажыр аттыг-коштуг хөй катап чурт-ховаш солуп көжүп чораш, көктүг-шыктыг сериин чайлагларга чедип, кодан малды семиртип ап турар апарган.

Дүктүң өртээ куду болуп артышаан. Чурттакчы чондан 1995 чылдың хой кыргылдазындан хүлээп алганы дүктүң өртээн бо хүннерге чедир төлеп бербээн. Чонда ам-даа кайнаар-даа сайгарылга чок, шыгжамырда чыдар хөй дүктүң барын өренин көргеш, Кызылдың алгыкеш болгаш кидис бүдүрер заводу хой дүгүнден кидис бүдүрериниң технологиязын ажыллап кылгаш, өг кидизин, ширтек база олбук, ацчыларын, ивижилериниң, чылгычыларның, сарлыкчыларның көште ап чоруурунга чугула херек чонак, кидис кудустарны, дүктеп кылган чорганнарны, оон-даа өске кидис кылыгларны бүдүрүп турар апарган.

Онзагай түүл болза: бо бүгү үстүнде адаанывыс кылыгларны эт кылдыр быжып, даарааранда ажыглаттынмайн баар кескинди шуут чок болур хемчээлдиг кылдыр кидисти салганы; кидис кылыгларны дензи барымдаалап садар болганда, ажыглал чокка октаттынар кескинди үнмезинче кичээнгейни угландырганы болур.

Бо хүннерде заводта 20 тонна кидис аймаанның кылыгары бар. Бир килограмм бора, чугбаан дүктен кылган кидистиң өртээ шилчилге-биле садып алырларга 42200 рубль, акша-биле туда санажырларга 35000 рубль. Санажылганы бараан солчулгазы-биле чорудуп болур.

Бистиң заводувус ипек, сарлык, тыва хой чөөгүн чежени-даа хүлээп алыр болгаш ооң орнунга кидис кылыгларын бээр. Чуп-арыгаан ак хой дүгүнден ак өг кидизин болгаш ширтектерни бүдүрүп тур бис. Ооң өртээ шилчилге-биле килограммда 66000 рубль, а туда акша санажылгазы-биле килограммда 55000 рубль.

Сонуургаддыг албан организация, колхоз, совхозтар, арат (тараачын) база өскедаа хевирниң ажыл-атыйын чорудуп турарлар-биле ужуражып, дүгүржулга кылып турар үеде, санажылганың өске-даа хевирлериниң аргаларын бүгү таланың деткимче-дузаламчызын көргүзүп турар.

Заводтуң адреси: Кызыл хоорай, Семирацкий кудумчузу, 61 дугаарлыг бажың, тел: 3-02-73.

Чыкай-оол ОЙДУПАА.
Завод директорунуң оралакчызы.

КЫЗЫМАК АЖЫЛДЫҢ БАДЫТКАЛЫ

Малдың чаш төлүн камгалап алырының талазы-биле Тес-Хем кожуун чартык чылдың түңнелдерин үндүрген. 100 төрүүр хойдан кожуун 72,3 хураганны алган. «О.Шынаа», «Таңды сыны» ажыл-агыйлар 88,8, 82,4 хураганны тус-тузунда камгалап, дээре көргүзүглерни чедип алганнар. А О. Шынааның Деспен аттыг бригадазы (бригадири Вячеслав Санчай) 2658 баш төрүүр хойдан 2898 хураганны ап, 100 башка онааштыр 109 хураганны камгалап ап, кожуунда чемпион бригада болган.

Хомушку Чүргүй-оол аттыг ажыл-агыйда, «Маңнык» бригадазында 500 төрүүр хоюндан 599 хураган аллынган, чүс хойдан төрээн хураган саны 120 чедип турар. О.Шынааның «Чалаа» (Көкоол Шалык), «Серлик» (Орлан Ойдуп), «Сарыг-Бел» (Владимир Натпит-оол) бригадалары чүс төрүүр хойдан 88-тен 93 чедир хураганнарны камгалап алганнар. Берт-Дагда «Теректиг» бригадазы (С. Седип-оол) хоомай эвес көргүзүглүг. Чүстен сезен хураганны камгалаан. Кожуунның ажыл-агыйларында 29 хойжу чүс хойга онааштыр 80-ден 156 чедир хураганны алган — малчыннарның шудургу, карак кызыл ажыл-ижиниң түңнели, мал бажын камгалаар талазы-биле Чазактың доктаал-саавырын амыдыралга боттандырып эгелээнинiң херечизи-дир.

Лилия Балчыр («О. Шынаа») төрүүр хоюндан 468 хураганнарны камгалап ап, чүс башка онааштыр 156 хураган алгаш, «чемпион хойжу» атка төлептиг болган. «Чодураадан» Байыр Сувандии 120, «Кызыгаардан» Андрей Бызаакай 131, «Х. Чүргүй-оолдан» Санчат Батрикеев 130, Ким Мумбалдай 130, «О. Шынаадан» Чечек-оол Тумат 125, Седен Ойдуп-оол 140, Биче-оол Намдал 113, Андрей Сумбаа 115, «Таңды сынындан» Айдың Болат-оол 119 хураганны чүс төрүүр хойдан алганнар. А О. Шынаадан Хемерек Балчыр, «Таңды сынындан» Андрей Кочанай 150-150 анай, хураганны камгалап алгаш, ийиги чергениң шаннылынга төлептиин көргүскеннер. «Чодураның» чылгычызы Херел Даржап 100 беден 70 ажыг кулунну ап, кожуунда тергиин чылгычы атка төлептиин бадыткаан.

Ниитизи-биле алырга, малдың чаш төлүн камгалап алырының талазы-биле чамдык хемчеглер алдынган. Ынчалза-даа мал бажының кудулаашкыны бүгү улустуң дүвүрелин болдуруп турар. Чүгле төрүүр хойга хамаарыштыр алырга, эрткен чылын 17072 баш турганындан 15514 баш чедир кудулаан-дыр. Мыйыстыг бода малды алгаш көөрге, 1278 баш төрүүр инек турганындан 890 баш чедир эвээжээн. Эрткен чылын бо үеде 473 инек төрээн турган, алган бызаазы 316 баш, ам 179 төрээн инектен 160 бызааны камгалап алган. 100 башка онааштыр 19,4 хуу. Мыйыстыг бода малдың ниити баш саны 2000 хире, ооң иштинде 1300 сарлык бар. Шээр мал саны 56500 баш, чылгы 1130 баш, теве көңгүс эвээш арткан. Кыргылда доозулган. Ам кол-ла сорулга малдың чайгы семиртилгезин шын организастап чорудары, ниитиниң малынга быжыг чем-суурун белеткеп алыры.

Үстүнде айыттынган санчурагайлардан, мурнакчы хойжуларның, бригадаларның, ажыл-агыйларның көргүзүглеринден алгаш түңнеп көөрге, кожуунның малчыннары бирги чартык чылда эрес, шудургу ажыллаанын бадыткап турар-дыр. Ынчангаш ниитиниң малының баш санын көвүдедир талазы-биле Тес-Хем кожуунның көдээ ишчилери, малчыннары ТР-ниң Президентизинин, ТР-ниң Чазааның доктаал-саавырын амыдыралга боттандырар дээш карак кызыл, бедик харыысалгалыг ажыллаар дээрзинге чигзиниг турбас, бүзүрел улуг.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

АДА-ӨГБЕЛЕРИВИС АДЫН СЫКПААЛ

Мөрен суурнуң чурттакчы чопунуң хуралы болур деп 2—3 хонук эрте коллективтерге сагындырып, кудумчуларга чарлалдарны аскан. Хүннүң айтырыы «Арагалаашкын: ооң хай-халавы». Хурал кежээкиниң 6 шакта эгелээр ужурлуг, улус чоннуң сөөлгү үеде активчи сонуургалы баксыраавындан клубка кашла санныг сонуургаллыг кижилер келген. Бадылаашкын түңнелинде «төгерик стол» кылдыр чугаалажырын шиитпирлээн.

Ооң ажылын башкарып чорудары-биле, суму чагыргазының даргазы К. Б. Чулага сөс берген. Мөрен суурга кылдынган ажылдарын анализин чугаалап, сөөлгү үеде суурнуң чурттакчы чопунуң арагалаары дендеп барганын, хеpээжен кижилер арын-нүүрүн оскунупкан, кудумчуга чалчыттынып, хой ниитиниң корум-чурумун үреп база аныяктарның арагалап алгаш, кем-херек үүлгедип турарының факт-барымдааларын айыткан. Мөрен суурнуң садында арага сатпайп турар, а арага садып турар «адрестер» көвүдээнинге сагыш-сеткили аарын турарын чугаалап, суурнуң чону моон сонгаар канчаар чурттаар бис деп айтырыгны көдүрүп, чогумчалыг шиитпир хүлээп алырын саналдаан.

С. П. Чыргал (пенсия үлекчизи) чыглып келген кижилерге арганын холуунда 9 (тос) халавын тапыштырган: «Арага дег амданныг чем чок, арага дег авыыастыг чем чок», «Арагалаары дээрге-ле ак сеткиллиг-биле албыстаары-дыр». Сөс бүрүзүн ханы бодап, угаанга сиңирип алыр болза, дыка-ла шын бижиттинген. Ол түңнелинде мынчаар чугаалаан: — Араганы кижи бүрүзү сатпайп, суму чагырга черинин чанында бир бажыңга садарын сүмелээн, араганы садар кижи улуг харыысалгалыг болур, ол садарда шыпарлыг арага садар. Араганы шуут сатпайн баар болза, улустар бергедежи берип болур. Хой арага ижер улус-биле доргүлтерели чыглып алгаш, сургаар, чугаалажып болза, байдалывыс экижиир.

В. Б. Эрендей (санитарка): — Эмчилер дүне-хүндүс чокка улус чонга ачы-дузазын чедирип турарын билир өөренип, арагалап турары багай-дыр. Бижектээшкин, чогуш-содаа көвүдээн. Бо бүгү шупту-ла арагалаашкынның хай-бачыдындан болуп турар. Боттарывыстың ажы-төлдеривистиң оолдар, кыстарындан коргун, ыыт чок, меңээле чыпшынмаза, та чүнү үүлгедип турзуннар деп, кыдыындан эзирик кижилерни оюп эрткен хеpээ чок. Эзирик аныяктарны элээр апаарга ада-иезиниң мурнунга ыяттыр чагып сургаар. Суму даргазынче, шагдааларже көрүнмейн, боттарывыс арагалаашкынга удур демисежилиңер. Ада-иелер бот-боттарывысты эде көрдүнүп, аныяк салгалды шаандакы тываларның эки чаңчылдарын сагыырынга өөредип, корум-чурумувусту шыгыырадып, экижидин көрээдиңер. Араганы садыгга садар. Үен-даян «адрестериң» хеpээ чок.

С. С. Самдан (клуб директору): — Сөөлгү үеде хеpээжен чон хөй арагалап турар апарган, мооң мурнунда байырлал санында эвээш-бичезин-биле ижер турган болза, ам шуут кедерээн. Корум-чурум талазы-биле вторник санында удуртукчулар беш минутазынга чугаалажып турар улус бис.

А. Д. Кур (школа директору): — Сумунуң хеpээжен силер. «Адрестер» эмин эрттир көвүдеп турар. Мындыг чорук ажыл-ишке дыка шаптыктыг-дыр. Араганы арагалыг болза, лицензиялыг кижи сатсын. Аныяк-өскен арын-нүүрүн оскундур арагалап алгаш, шош-содаа кылып, кем-херек үүлгедип, арыг ханын төгер чорук коргунчуг-дур. Бо суур мооң мурнунда чылдарда мындыг турбаан, үениң өскерилгениниг-биле чоннуң арагалаары каракка-ла көзүлдүр нептереп тур. Черле кандыг-бир хемчээн алыр болза эки-дир.

Тангыт Б.-Ш. (пенсионер): — Арагалаашкын талазы-биле дыка бергеден тур бис. Аныяктар эки чаңчылдарны өөренмейн, бак чаңчылдарга өөренип, арагалап турары багай-дыр. Бижектээшкин, чогуш-содаа көвүдээн. Бо бүгү шупту-ла арагалаашкынның хай-бачыдындан болуп турар. Боттарывыстың ажы-төлдеривистиң оолдар, кыстарындан коргун, ыыт чок, меңээле чыпшынмаза, та чүнү үүлгедип турзуннар деп, кыдыындан эзирик кижилерни оюп эрткен хеpээ чок. Эзирик аныяктарны элээр апаарга ада-иезиниң мурнунга ыяттыр чагып сургаар. Суму даргазынче, шагдааларже көрүнмейн, боттарывыс арагалаашкынга удур демисежилиңер. Ада-иелер бот-боттарывысты эде көрдүнүп, аныяк салгалды шаандакы тываларның эки чаңчылдарын сагыырынга өөредип, корум-чурумувусту шыгыырадып, экижидин көрээдиңер. Араганы садыгга садар. Үен-даян «адрестериң» хеpээ чок.

С. С. Самдан (клуб директору): — Сөөлгү үеде хеpээжен чон хөй арагалап турар апарган, мооң мурнунда байырлал санында эвээш-бичезин-биле ижер турган болза, ам шуут кедерээн. Корум-чурум талазы-биле вторник санында удуртукчулар беш минутазынга чугаалажып турар улус бис.

А. Д. Кур (школа директору): — Сумунуң хеpээжен чонун көөрге кудумчуга эзирик кылаштажып турар. Уругдарыгларга кандыг үлегер көргүзүп турар-дыр? Ие кижилер арагалап турда, эр улустар оларны хүндүлевес болур-дур. Аныяктар кылыр ажыл чогундан хөй арагалап турарлар. Биче бүдүрүлгелерден ажыдын, кандыг-бир аргазын тып кижилерни ажыл-ишке хаара тудар болза эки. Байдалды шупту талазын өөренип көргеш, таптыг эки шынарлыг кафеден ажыдын алза кандыгыл?

Серен З. Ш. (эге класс башкызы): — Ажылдап турар улус 3—4 ай иштинде акша-шалың албайн турда, ажыл чок улус ай санында акша тып ап, арагалап турар. Ажыл-иш-биле кижилерни хаара тударын өөренип көөр. Кижи бүрүзү арагадан шеглээр болза эки, ажы-төлду эки кижизидер. Мындыг берге үеде кызыл күжүвүс-биле ажыл-ишти кылып, тодуг-догаа чурттан болур бис. Суурувустуң корум-чурумун боттарывыс шупту демнежип алгаш, арагалаар чоруктан уштунуп ап, экижип көрээлиңер. Арага садып турар кижилер лицензия кылдырып алгаш, эки шыпарлыг арага сатса эки боор.

Бегзи П. К. (кижизидикчи башкы): — Аныяктар болгаш хеpээженнер даргазындан сонгун аар. Агитквартира даргалары үргүлүү бодунуң участоктарында бажыңнарны хынап, солун лекция, беседаларны, оюннарны кылып, чоннуң сонуургалын чаалап алыр ужурлуг. Корум-чурум үрээн, арагалаан кижилерни комиссияга сайгарып, хемчээн ап турар болза, ынчан экижип болур бис.

Ооржак Б. Н.-С. (участок төлөөзи): — Хамык-ла бо бистиң чурттагавыста болуп турар түүлдер арганың хайында, оон өг-бүлеге алгышкырыш, шош-содаа, өг-бүлезинден чарлыр чоруктар, багай кижизидилге, кем-херек үүлгедир чоруктар тыптып турар. Арганың хайы-биле чонун көөрге кудумчуга эзирик кылаштажып турар. Уругдарыгларга кандыг үлегер көргүзүп турар-дыр? Ие кижилер арагалап турда, эр улустар оларны хүндүлевес болур-дур. Аныяктар кылыр ажыл чогундан хөй арагалап турарлар. Биче бүдүрүлгелерден ажыдын, кандыг-бир аргазын тып кижилерни ажыл-ишке хаара тудар болза эки. Байдалды шупту талазын өөренип көргеш, таптыг эки шынарлыг кафеден ажыдын алза кандыгыл?

Серен З. Ш. (эге класс башкызы): — Ажылдап турар улус 3—4 ай иштинде акша-шалың албайн турда, ажыл чок улус ай санында акша тып ап, арагалап турар.

Арганың кырынга чам үнер

Арагалаашкын кижини кажанда-даа эки чүвеге чедирбес, харын-даа кижини бакка онааштырып, коргунчуг чүүлдерге чедирер. Бо суурда ажылдаа-ла 2 ай чедип тур мен. Суурнуң чурттакчы чонунуң арагалаары дораан-на каракка көскү илден-дир. Чүү-даа канчаар, эң-не багай чүве—хеpээжен кижилерниң арагаже сундугун, ону ижип көскүленнээр чоруу арынүүрге таарышпас-тыр. Хеpээжен аныяк уруглар, оондаа өскелер чон караанга чованчыг кылдыр арага ижип алгаш, кандыг-ла бир «маадырлар» бис дээн чижектиг элеп-тендиң көскүленнээри чаржынчыг-дыр. Эш-өөрлериннериң, ада-иелериннериң, улуг кижилериннериң адынсывын баксыратпайн көрүүер. Март 3-те Чанчыыдай Чечек дээрзи хондур эштериби-биле арагалаанының эртенинде кудумчуга автобус чолаачызынга чалчыттынып турда, албан ажылдакчызы соксадырга, удурланып, хөй-ниити черинге кижизиг мөзү-шынарын оскунып, Мөренден Эрзинге чедир чалчыттынган. Аксы-дылым бар дээш, ие кижи ыт ишпес суг ижип алгаш, чаңгыс чер-чурттугларынга төлеп чок багай аажычаңын көргүскен. Ажы-төлүнүң аас-кежии ыйнаан, анаа хамаарыштыр кеземче хеpээн оттурбайн барган. Оон башка ол херекке онаажып, адак дизе 3—4 чылды алыр турган.

Ажы-төлүн каапкаш, чер кезип, арагалап чоруур хеpээжен кижилер бистиң аравыска турбас ужурлуг. Ие кижи дээрге-ле өг-бүленин эң кол башкарыкчызы болгай.

Эрзин кожуунун Мөрен суму чагыргазы «төгерик столга» үнелиг, ажыктыг санал берген хамаатыларның саналдарынга үндезилеп алгаш, арагалаашкынга болгаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирип чорударда, чүнү кылырының хемчеглерин ажылдап кылып турар.

Борис ООРЖАК.
Мөрен суурда шагдааның участок төлөөзи.

ДУЗАНЫ КӨРГҮЗЕ БЕРГЕН

Сүт-Хөл кожуунуң «Ак-Даш» совхозунуң директору Виктор Шур-оолович Ооржак өскен-төрээн суурунга канды-ла бир ажыктыг үүвени кылырын үргүлүү бодап, сагыш-сеткили дүвүрен чоруур, кылыр дээн чүвезиниң эчизинге четпээн шаанда сагыжы ооржгавас аныяк удуртукчуларның бирээзи. «Ак-Даш» совхозка ыяш дилер пилораманы тургузуп, ону кылып алгаш, хөй-ниитиниңдаа, хуу-даа кижилерниң бажын-балгат, оран-савазын, кажаа-хораазын септеп-селиринге ажыктыг деп үүвени бурунгаар көрүүшкүн-биле мелерел билгеш, ол спу бут кырынга тургузуп, ажыглалга киирер дээш езулуг-ла удуртукчу кижиниң тывынгыр-сагынгыр, кызымак чоруун көргүскен.

Рыноктуң бо берге, акша-төгерик чок, чедишпес үезинде пилораманың бүрүн четче ажыллаарынга, тургузарынга хөй акша-төгерик негеттинер дээрзи билдингир. Ынчалза-даа бүгү бергелерни тывынгыр-сагынгыр, кижилер-биле чугаалажып билириниң ачызында чаа пилораманы ол тургузуп, ону ажыглалга киирген.

Пилораманың дузазы-биле Мартаажык аттыг стадионну бүрүнү-биле кылып, сураглыг мөгеге мөңгези-биле турасказыл кылып каанынга, суурнуң чону чоргаарланып турар. Пилораманың ажылын хөй чылдар иштинде тудугга, пилорамага ажыдап чораан, аныяк специалист Олег Куулар удуртуп, үре-түңнелдиг ажылдап турарын мактавас арга чок. Ында тудугжулар бригадазында колдуу аныяктар. Чижээ, Григорий Ховалыг, Алексей Ондар, Седип-оол Куулар, Владимир Ондар болгаш өскелер-даа боттарының хүлээнгөн ажылынга ээ-харыысалгалыг, корум-чурумнуг ажылдап турарлар. Олег Куулардың бригадазының кежигүннери түр-када ажылын соксаткаш, совхозтуң хой кыргылдазынга шеф дузазын көргүскеннер.

Бригада Манчуректин Ак-Адыр деп черде ыяш кезер чөпшээрелдиг черинден тудуг ыяжын кезип белеткээш, пилорамага дилдиргеш, малчыннарның кажаа-хораазын, чурттаар оран-савазын септеп-селиир ажылче кирипкеннер. «Ак-Даш» совхозтуң удуртукчулары тудугжулар бригадазынга чоргаарланып, оларга бүгү таланың деткимче-дузаламчызын көргүзүп турар.

Дадар-оол МОНГУШ.

ЧҮРЕК ДААНГА ЧЕТКЕНИВИС

Кижи бир көргенин, бир дыннаанын утпас элдеп-ле боор чүве.

Ынчан сески класска өөренип турган үевис чүве. Школа доозар чылывыста сес оол, тос уруг өөренип турган бис. Клазывыс удуртукчу башкызы Валентина Кыргысовна Дагбалдай турган. Башкының ажылдаа-ла үшкү чылы турган. Боду шыырак, негеле талазы-биле өскелерден ылгалдыг боорга, бисти доозукчу классты хүлээдип каан. Башкывыстың чаптанчыг, чаражын, идик-хевиниң таарыштыр кеттинин алганын дыка магадап, сонуургаар турган бис. Башкы кижи, эң ылангыя көдээге, улуг үлегерлиг агитатор болур турган. Валентина Кыргысовна алгебра, геометрия кичээлдерин беш класстан орү биске чедир эрттирип турган. Шыырак-даа башкы. Район чергелиг олимпиадаларга бистиң Ийи-Тал школазы бирги, ийиги черни ап-даа чордувус. Ол база башкывыстың киргген үлүг-хуузу дизе частырыг болбас.

Бир-ле хүн башкывыстың кичээли болбаан, аарый берген болган. Бистин класстың эн-не томаанныг оолдары Витя Чамбал биле Дадар-оол Чыртак башкыга барын, байдалын айтырып, конфета саткаш аппарын берген чери бар. Кижи сеткили уян дээр болгай. Бир хүн Валентина Кыргысовна кичээл эрттирип чедип келгеш, оолдарга өөрүшкүзүп илередип, аажок мактаан. А бистер, уруглар, баштарывыска ындыг бодал шуут кирбээн болган дивес силер бе.

Витя Чамбал көөрге оожум, томаанныг болуп алган база бир элдеп кижи. Эң ылаңгыя чогаадыг бижий бергенде, аваа чедер кижи чок дизе хөөредип болбас. Ол үеде тыва дыл кичээлинге бо-ла чогаадыг бижиир турган бис.

Башкывыс РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Ак-кыс Ашак-ооловна Оюн турган. Бир-ле катап база чогаадыг бижиир деп мындыг. Темазы «Бүрү». Башкы холунда чангыс борбак бүрү тудуп алгаш кирип кээрге, баштай кайгаан бис. Ак-кыс Ашак ооловна тайылбырлай аарак чугаалаарга, харын-даа бүдүн чогаад бижиттиинге бээрин ынчан ылап билген бис. Витявыс чогаадыгның хааны болгаш, чангыс бүрү дугайында алды арын чогаадыг бижээн. А бистер, кижи бүрүзү бодувустуң хире-шаавыс-биле бижээш, база дужаагап бис. Дараазында кичээлге чогаал маадыры «беш» демдекти арыы-биле ажыллап апканын башкы чоргаарал-биле чугаалаан, чогаад иштинден солун домактарын биске таалал-биле номчуп берип турган.

Бир хүн башкывыс бисти Чүрек даанче походтаар бис - диди. Амыраарывысты чүге деңнээр. Кезек оолдар «ураа! ураа!» деп алгыгыладылар-даа. Субботада эртенги кичээлдерни эрттирип каап, дүүш ортан үезинде алыр чүү-хөовустуң алгаш, күш-культура башкызы Николай Иванович-биле кады Барык уунче базыптывыс. Ол үеде клазывыстың хөй пуруузу интернатка турган болгаш, аъш-чемни складтан эргелекчивис Шактар-оол акый эндере үндүрүп берген турган. Хөөрежип каап, базып-ла олур бис. Чугаалажырга узун орук безин эрткенин билдиртпес дээри кончуг-ла чөп. Башкывыс база кончуг хөглүг, баштак кижи чораан. Арыг-аарга кылаштап, черниң айыраң чечектериниң чаражын магадап, ында-мында мыжырашкан янзы-бүрү куштарның үнерин дыңнаарга, онза-даа, тааланчыг-даа. Төрээн черинин байлаан караа-биле көрүп, холу-биле суйбап, тудуп чораан чоок билип алыр дээринде утка-ла бар. Ол хөктүг чугаалар дыңнап, каттыржып чораан, чедер черивиске чедип келген бис. «Чүрек» дээн таварылга эвес. Хову ортузунда, дескиндир погаан шык. Бир-бир бодаарга погаан эвес ортузунда тургузуп каан тураскаал-даа кижиге сагындырар. Ол дагның чаражын чүү дээр, электеринде мыйгак-хараганнар чечектери частыгылай бергилээн, айыран-каас чаражып кижи магадап ханмас. Арыг агаар баштарны артында сооланнадып, айызап турганзыг сагындырган. Кезек оолдар чурук бөлгүмүнге өөренип турган болгаш, дораан тырттыра шаап алдылар. Алыс тайга чер болгаш, ан-меним чугаалаан-даа херээ ч к. Чангыс классчывыс Валерий Паратмаа ацнаар, балыктаарынга кончуг ынак кижи дээрзин шупту билир турган бис. Ынчалза-даа бо удаада боозун уттупкан болган.

Башкывыс бистерни чаңгыс черге чыггаш, ынай-бээр кайы хамаанчок чорбазывысты чагып, мөң-биле Тамара Доканооолду повар кылдыр дааскан. Ам канчаар, иштимде өскээр бодап олурлумзаадаа, хөйнүң бадылаашкынындан ойталаар харык бар эвес, кежээки чем кылып эгелевис. Оон кежээки чемни аштаып-чемненип алгаш, удуп чыдыпкан бис.

Эртен Николай Иванович бисти оттурупкан. Кежээ оолдар ыышты белеткеп каан, быдаа кыла бердивис. Чемин чиңге-тараа, вермишель-биле чемнеп алдывыс. Хөй кижиге чем кылып чораан эвес, берге-даа чораан. Чем болу бээрге, эштеривисти оттурдувус. Тура халышкылааш, чуна шаап алгаш, чемненип кириптилер. Бистиң класвыска ийи Валера турган. Валера Дунгар-оол черле ындыг чанныг кижи, бир-ле чүвени көргенде, албан биле сеглээш амыраар. Бак чаяанныг, барын-барын ооң аданче демги кончуг күске «белээ» кире берип-тир эвеспе. Чогум аштап-ла турган улус бис, ол хирезинде та кайывыс эрттирикен. Шактар акыйның складында күскелерден хөй чүве чок дижир чүве. Өске эштеривис база былдаалын ишпейн барган. Ам канчаар эшөөрүп аштаттырар эвес, катап чем кылыр ужурга таварышкан бис. Демги алгыжы Валеравыс бо удаада таваанда былдаалын баштай өрү-куду шопулаа-биле былган, шүүреп шаг-ла болган. Чүү-даа тыпшайн иже-ле берди. «Амна езулуг эки, чаагай мүн хайындырган-дыр силер, уруглар» деп мактады-даа.

Дыка эки дыштанып алгаш, мыйгак-чечектери сыйып алгаш, суурувусче омак-сергек чанып келген бис.

Ынчангы тырттырган чуруувусту өйлеп-өйлеп альбомдан уштуп алгаш, кады өөренип чораан эштеримни дүүн чаа-ла болган ышкаш сактып кээр-дир мен. Олар ам янзы-бүрү мергежилди чедип алган.

Ирина БЮРБЮ.

ЧЫЛГЫЧЫ

Ону Таңды кожуунуң чылгычыларының аразындан танывас кижи чок дизе хөөрем эвес. Чолдаксымаар дурт-сынныг, тырың эзтханныг аныяк эрни Кара-Булуң, Межегейге бо-ла аъттыг чоруурун көөр мен. Чорук херек аайы-биле «Кара-Булуң» совхозка чораан, оон-биле хөөрежир аргалыг болдум. Ону Семен Калдар-оолович Ооржак дээр болду. Алыс боду чугаа-сөске харам чок кижи дээрзин ужурашканывыстың өгезинде-ле билип каптым. Ол «Кара-Булун» совхозтун чылгызын совхозтуң тургустунганындан бээр кадарын турар. Алыс боду мал аразынга өскен болгаш, малга эптин кончуг. Оон адазы 80 чылдар үезинде кожуунуң шыырак малчынынга санадып, үргүлүү шаннал мактал ап чораан, пенсияже унген. 1984 чылда адазынга (төрүүр хойга) дузалакчы кадарчы боп бодунун күшажылчы оруун эгелээн. 1986 чылдан эгелеп Межегей, ынчангы «ССРЭ-ниң 50 чыл ою» совхозтуң чылгызын кадарып, Кара-Булун салбыры «Межегей» совхозтан, анны совхоз болгуже дээр кадарган. 1992 чылда чаа совхоз «Кара-Булун» тургустунганда, Межегейниң чылгызын ийи чарган. Ынчан чылгынын ниити саны 300 ажыг турган. Чаа тургустунган совхозтуң чылгызын хүлээп алгаш, улуг кадарчы апарган. Эгезинде чылгыны чаа үскен болгаш, ооң-биле сүржүп, аът кырындан дүшпейн келген.

Ам бо хүннерде совхозтуң чылгызы Шанганнын Кара-Чоогада турар. 190 баш чылгыны үш кижи ээлчежип кадарып турарлар. Чылгычы С. К. Ооржактың кадарган малы хорамча чок, чылдан чылче немежип турары өөрүнчүг. Ооң көскү чижээ, 1993 чылда төрээн кулуннарны чидириг чок камгалап алганы дээш бир кулунбиле, 1994 чылда — ээр, 1995 чылда—бажың херексели (стенка)-биле шаннаганы болур. Чылгыда төрүүр ужурлуг 40 ажыг бе бар. Бо чылын төрээн кулуннарны чидириг чок камгалап аптып болур турган. Ынчалза-даа бөрүнүн көвүдээнинден, чеди кулунну оларга алыскан. Чылгы чайлагладыр Шанган бажының тайгазында бөрүлер бар, бо чылын каяа чайлагладыры билдинмес. Чылгычыларны бир дүвүредип турар айтырыг—ээр, чүген чогу.

Семен Калдар-оолович чүгле ажылынга кызымаккай эвес, аът спортун сайырадырынга улуг үлүг-хуузун кирип чоруур. Оон кара аъды 1994 чылда республика Наадымынга бешки черге, 1995 чылда 12-ги черге келгеш, шанналдыг болган. Бии-Хем кожуунун төвү Туран хоорайның 110 чыл болган оюнга кара аъды хамыкты мурнай эотип келген. Чоокта чаа Таңды кожуунга чылдыг эртер Ноокай аттыг шаналга база оон караазы тиилээн. Бо чүгле эртип турар аъды ол-дур, оон өске-даа чүгүрүк, челер, чыраалаар аъттары база бар. Ол үш уруглуг, өөнүң ишти—кижи эмчизи. Аныяк чылгычының чылгызы езүп, аъттары чүгүрүк-ле болзунам!

Көгер-оол ООРЖАК.
Дүрген суур.

Даштыкыда болуушкуннар, фактылар

ДЭН СЯОПИННИҢ, ЧЕНЬ ЮНЬНУҢ ЧОГААЛДАРЫ

● **ПЕКИН.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Григорий АРСЛАНОВ**). Бот-догуннаан чорукту катап тургузарынга чедир 11 ай артканда, Гонконгтуң чурттакчы чонунга Кыдат реформаларның архитектору Дэн Сяопинниң болгаш ооң революсчу өнүүү Чэнь Юньнуң чогаалдарын өөренир арганы берип турар.

Гонконгтан РосИТА-СЧТА-ның салбырынга кирген дыңнадыглардан алырга, «Жэньминь Чубаньше» (Пекин) болгаш «Джоинт Паблишинг Компани» (Гонконг) ном үндүрер черлер Дэн Сяопинниң болгаш Чэнь Юньнуң чыындылыг чогаалларының бир-бир томнарын парлап үндүрген. Ол томнарда авторларның 1949 чылдан 1994 чылга чедир болуп турган политиктиг болуушкуннарга тураскааткан чогаалдары кирген. Кыдаттың Компартиязының мурнунда турган ийи удуртукчузунуң ажылдары-биле база Коммунистиг партияның, Кыдат Чазактың политиказы-биле Гонконгта чурттап турар кыдаттарны таныштырар сорулга-биле ол ажылдарны парлап үндүрген. Кыдаттың Компартиязының Төп Комитединиң чанында партия литературазын өөренир талазы-биле төптүң директору Пан Сяньчжи ол дугайын дыңнаткан.

ДУШТУК КЫСТЫҢ ҮНЕЗИ УЛГАТКАН

● **ВИНДХУК.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Максим КОРШУНОВ**). Мурнуу Африканың даштыкы чурттардан келиннер эккээр деп турар оолдары элээн боданыр ужурга таваржып турар. Мурнуу Африкаже баар болгаш аная доктаамал чурттаар дээн кыстарга документ кылдыртырының өртек-үнези сөөлгү үеде 6 муң ранды чедир өзе берген. Ол дээрге АКШ-тың 1,5 муң доллары-дыр. Аныяктарның сагыш-сеткилиниң ханы илерели, өг-бүле тудар талазы-биле күзели саарылганын база бир илерели апарган.

Иштики херектер министерствозунуң негеледзин езугаар Кейптауннуң 28 харлыг чурттакчызы Митчел Юлланың ынакшааны англи кысты чуртунга эккээриниң өртээ 1,5 муң доллар болуп турар. Аныяктар сентябрьда Лондонга кудазын эрттиргеш, Африкаже чанар деп турар. Мээн «душтуум» дээш күрүненик тургузуп каан өртээн төлээр хөренги менде чок» деп, Митчел чоокта чаа медегдел кылган.—Бодунуң хамаатыларының эң ыдыктыг сеткилинге байыыр деп бодап турар күрүнени судка бээр мен — деп, Митчел сагындырган.

Даштыкылан келген күдээлерниң болгаш келиннерниң Африкаже келириниң болгаш аная доктаамал чурттаарының өртек-үнезиниң өзүп турары үүгле өгленишкен аныяктарга эвес, а Мурнуу Африканың келир үеде өгленир аныяктарына база улуг чүүк болуп турар. Мурнуу Африканың даштыкы чурттардан келген күдээлери, келиннери боттарының өг-бүле харылаазын бүрүткедирде 6 муң рандыны төлээр апарган.

КАДЫКШЫЛГА АЙЫЫЛДЫГ ЁЗУЛАЛ

● **ВИНДХУК.** (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Максим КОРШУНОВ**). Мурнуу Африка Республиканың Чазаа кижилерниң кадыкшылынга айыылды чедирип болур чаңчыл болган езулалларны өөренип көөр тускай бөлүкту тургускан. Ынчалза-даа ол бөлүк «Африканың үндезин чонунуң хүндүлээр ажы-чаңчылдарын узуткаар сорулга салбайн турар» деп тускай медегделде чугаалап турар.

Мурнуу Африкада чүс-чүс чылдарда чоннуң ажыглап келген чамдык чаңчыл езулалдары улустуң амы-тынынга опза айыылды чедирип турар. Кейптаундан дыңнадып турарын езугаар алырга, оолдарның адаккы органының бажын кезер езулаллы шынар чок чорутканының түңнелинде, хөй хан чидиргениниң база оон халдавыр тарап нептереэнинден Чөөн Кейпаның дөрт чурттакчылары өлген. Коса деп улустуң төлээлери болур ол элээди оолларга назы-хары чедип келирге, дараазында социал бөлүкке санадыры-биле адаккы органының бажын-кезер езулалды чоруткан. Чаңчыл езугаар кара эм-биле улус эмнээр тускай хамнар ол кезилдени чоруткан. Кезер дериг-херекселин ажыглап тура, санитарлыг чурумну сагыыаанындан оолдарга халдавырны нептереткен болган.

Чоокта чаа Мурнуу Африканың Лусикисилки районунда Уматата хоорайындан келир үеде шеригге албан эрттирер 53 оолду оларның адаккы органнарына халдавыр тарап нептереэн дээш, эмчиниң дүрген дуза чедирер аргазы-биле эмнелгеде чыттырган. Мындыг массалыг чоруктуң чылдагааны чүүл болганын тодарадып кээрге, тус черниң кара эм-биле эмнээр кижилери оолларга чаңгыс-ла сал-чүлүүр-биле массалыг кезиишкинни кылган болган.

К

ИДЕГЕЛИМ — СИЛЕРДЕ, АНЫЯКТАРДА

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың август 3-те Студентилерниң II республика съездизинге чугаазының допчулалы

Бис силерни, бистин аныяктарны, кажан-даа деткип келген болгаш моон соңгаар-даа деткиир бис. Бистиң реформаларывыстың канчаар чоруп турарының дугайында чугаалаксаан ийик мен.

Чүү-даа дижип турза, бүтүү төөгүнү шыйып каап шыдавас болбайн аан бис. Ындыг-даа бол чамдык кыйгырыгларны сактып кээли: «Черни — тараачыннарга», «Фабрика, заводтарны — ажылчыннарга», «Чоннаага—тайбыңны» шын-на кыйгырыглар турган. А хөрек кырында чүү болганы? Чер, фабрикалар боттарыныы-даа ышкаш апарган, ынчалза-даа ол-ла үеде кымныы-даа эвес —күрүнөции боон артып калган. Тайбың дыка-ла үр үеде чок турган — хамааты дайынының репрессиялар чылдарының. Ада-чурттун Улуг дайынының үезинде ниитизи-биле 62 миллион кижини чидирген бис. Тоттуг бодал-биле алыр болза, кижи хостуг боон төрүттүнер болгаш аас-кежиктиг келир үеде чурттаар эргелиг. Ынчалза-даа алыс херектин чараш кыйгырыглардан ынай чорувайн барганы хомуданчыг, ангы-аңгы политиктиг үзел-бодалдар долузу-биле чок кылдынган турган. Мен дөрт улаштыр көлээ Советтин, оон соонда райсоветтин, дараазында Тыва АССР-ниң Дээли Совелиниң депутадынга соңгуттуруп келдим.

Кажан-даа, кажа-даа партия чүү дээр болдур, шак ынчаар болур турган. Советтерде эрге-чагыога-даа, акша-даа, машина-даа — чүү-даа чок турган. Тыва интеллигенцияның бир тодаргай демократтыг үзел-бодалдыг кезээ чангыс партияның долу эрге-чагыргазынга удурланып турган болгаш түннелинде, 1938 чылда тыва чазакты боолап каан турган. 1941 чылда эрге-чагырганың бүүү долу күжү ниитилеачдин удуртукчу болгаш айтыкчы күжү—СЭКП-же шилчээн. Ооң соонда ийи катап политиктиг биче сула салыышкыннар турза-даа, эрге-чагыргага эмин эрттир холгаарлаашкын ССРЭ-ниң бүстүп дүжеринге чедирген.

4 чыл дургузунда ниитилелди демократчыдарының политиктиг реформаларының угланыышкыны-биле чүүү кылган бис? Бирээде —республиканың бүүү чурттакчыларынга соңгулдаларга киржир эрге бердинген. Ийиде —тус чер чагыргаларының даргаларын чон соңгуп турар. Үште—Тыва Республиканың Президентизин чон шилилгелиг үндезинге соңгуп турар, дөртте—бисте доктаамал ажыллап турар парламент бар, беште—Чазак парламент чыл санында чон мурнунга боттарының ажылының дугайында отчеттарын берип турар. Алдыда — бистиинге Конституция суду тургустунар, чедиде—суд органнарының реформазы чоруп турар, сесте—прокуратураның туруш байдалының дугайында айтырыг шиитпирлеттинер, тоста — ам-на кээп Тыва биле Россияның аразында удур-дедир харылзааларның принциптери тодараттынган. Барыын шинчилекчилерниң санап турары-биле, бистин тыва Конституциявыс россияныындан ылгалдыг, россияныындан элээн демократчы боон турар.

Амгы үеде гермес чээлизиниң дөрт төлевилели чедир ажылдаттынып кылдынып турар. Баштайгызы—дүктүн баштайгы болбаазырадылгазын кылыр дериг-херекселдерге. Оларның ийигизи автоматтыг телефон станциязын (шүүрүлделиг харылзаанын) ажыглалга киирер-биле «Симекс» компаниянның чээлизининг талазы-биле, үшкүзү—ыяш болбаазырадырынга, дөрткүзү—аъш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүң бүдүрүлгелерингe.

Нациянын генетика фондузунуң талазы-биле эмчи шинчилелдерин чоруткан бис, ам канчаар, силерни хомудадыр апаар-дыр мен—ооң түннелдери тыва чонга ындыг-ла кончуг эки эвес боон турар. Ийи-де муң хире кижи чурттап турар старөөлер суурларында кижилеринин бедик, хөну дуртсынныг, кадык боон турарын валюта саарылгазы, алдын фондузун ажыглаары, банк политиказы, акша-хөреңгини боттарының ажылдап аары эң мурнады кылдынар кол үүлдер кылдыр көрдүнген. Банкыларга чээлилерниң нормативтиг хуулар ставкаларының дугайында айтырыгны ажылдап кылып турар бис.

Амгы үеде гермес чээлизиниң дөрт төлевилели чедир ажылдаттынып кылдынып турар. Баштайгызы—дүктүн баштайгы болбаазырадылгазын кылыр дериг-херекселдерге. Оларның ийигизи автоматтыг телефон станциязын (шүүрүлделиг харылзаанын) ажыглалга киирер-биле «Симекс» компаниянның чээлизининг талазы-биле, үшкүзү—ыяш болбаазырадырынга, дөрткүзү—аъш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүң бүдүрүлгелерингe.

Нациянын генетика фондузунуң талазы-биле эмчи шинчилелдерин чоруткан бис, ам канчаар, силерни хомудадыр апаар-дыр мен—ооң түннелдери тыва чонга ындыг-ла кончуг эки эвес боон турар. Ийи-де муң хире кижи чурттап турар старөөлер суурларында кижилеринин бедик, хөну дуртсынныг, кадык боон турарын кайгаар кижи мен. Ниитилежилгеге хан-төрел улустар аразынга өг-бүле тударын хораан боон турар чүведир. Эр, херээжен душтуктарны, өглеңчир ужурлуг кижилерни дөө ол Иркутск, Кемерово болгаш Россиянын өске-даа областарындан тып эккеп турар чүве ышкажыл. Күрүнеден деткимче акша алыры старовер кижиге—улуг хай-бачыт. Ындыг турбуже, бажыңнары дээрге аажок делгем, шыгжаларда аъш-чем курлавырлары —10-даа чыл соңгаар чедер. Школаже кире бээрге — үш чыл бурунгаар септеттинген дээр кандыг-даа арга чок, чаа-ла штукатурлап, дозулап, чугайлап каан чүве-биле дөмей. Парталарда—шыймак безин чок! Амыдыралга боттарын боттары хандыртынарының езулуг тыва аргазы ышкажыл! Шаанда тываларны ынчаар чурттап чорааннар-ла болгай...

Бо чыл бистиинге школалар доозукчуларының медальдарынга аажок-ла бай, «дүжүткүр» чыл болган. Бир дугаар катап оларның шанналдарын Чазакка бөйырлыг байдалга тывыстывыс. Спортчулар боттарының чедиишкиннери-биле бисти өөртүп турарлар. Тываның төөгүзүнүң ийи тоолуг парлаар, тыва дылче Будда Шакьямунинин трактадын очулдурар дугайында Чарлык үнген.

Ынчалза-даа республикада байдал нарын боон артпышаан. Экономика мынчага чедир конкуренция кылыр арга чок боон турар. Дүк аштаттынмаан, эзт —бүдүнбүдүн коң, ыяш—доорбаштар хевээр дээш, оон-даа ынай. Ажыл төлевирлерин, пособиелерни бээри саадап турар. Ынчалза-даа улус дыка хөй чүвени боттары угаап-билип, азырадыкчы хөөннерден адырлып эгелээн хевирлиг. Ындыг-даа бол, эрги угаап бодаашкынарның салдары ам-даа улуг боон артпышаан, ТР-ниң Чазаан чаартыр бодап турар бис. Бо мында президиумда Чазактың аныяк кежигүнери олуруп турарын көрүп тур силер. Ынчангаш мээң улуг идегелим — силерде, аныяктарда. Москвага көдээ ажыл-агый академиязынга чораан, студентилер-биле ужуражылгага берге үеде чурттап турар бис дээн бодалым илереткен мен. Олар мээн-биле чөпшээрешпээннер, харын-даа амгы хостуг үеде чурттап чор бис диштилер, оларның-биле чөпшээрежир ужурга таварыштым. Ынчангаш мен силерге, аныяктарга, силерниң аныяк үенер российжи демократияның, хосталганың хөгжүлдези-биле дүгжүп турарынга харын-даа адаргаар кижи-дир мен. Кичээчгейиңер дээш четтирдим.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Мээң дунмам **Василий Александрович АДЫЯ** бо чылдың август 8-те 55 харлап турар. Ол боду Каа-Хем кожуунунуң Сарыг-Септе техниктиг училищеде мастер башкы, аныяк-өскенге билиглерни бээр дээш ак сеткилдиг ажылдап чоруур.

Мөңгүн-Тайга кожуунунуң Кызыл-Хая суурда башкылап ажылдап чоруур угбазы эргим дунмазының төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирбишаан, кап дег быжыг калыкшылды, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни күзеп тур.

Угбазы Александра Александровна Дак.

Мээң эргим ынак кадайым **КАҢМАА** база чуржум **КАРА-ООЛ** август 8-те кайызы-даа 30 харлаар ийистер чүве. Каңмаа Тереевна — Чеди-Хөл кожуун эмнелгезинин эмчизи, Кара-оол Тереевич — кожуун чагыргазынын чиик чыгаанының чолаачызы. Кайызы-даа онаашкан ажылынга харысалгалыг, эрес-кежээ, чурумнуг, чонунга хүндүткелдиг улус.

Кара-оол биле Каңмаага төрүттүнген хүнү-биле чүректиң ханызындан байыр чедирип, өнөрелдиг чаагай буянны йөрээвишаан, аас-кежикти, чедиишкиннерни күзедивис!

Өөнүң ээзи Владимир, уруглары Сайсуу, Сайдаш, төрелдери.

ЧАРЛААЛДАР

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы күрүнениң «Выборы» деп автоматчыткан системазының (электроннуг харылзаа-биле ажыл), удуртукчузу албан-дужаалга (килдис эргелекчизиниң албан-дужаалынга ден харысалгалыг) ажылдаар күзелдиг кижилер аразынга шилилде конкурс эрттирерин чарлап тур.

Негелделери:

1. Техниктиг дээди эртем-билиглиг.
2. 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг.

Адрези: **Кызыл, Үүлдүм кудумчузу, 18, 210 дугаарлыг кабинет, телефон № 3-64-60.**

КӨРҮЛДЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Август 15-те 11 шакта Арат шөлүнге республикада чурттап турар ангы-ангы нация чоннарның национал хептериниң көрүлдезин болгаш **«Чечек ышкаш чараш зонтигинер амыдыралга ажыктыг, чугула эдилел болур»** дээрзин бадыткап, кымның зонтиги эң чаражыл деп конкурсту эрттирерин **«Тыванын өңнери» байырлалдын организакчылары** чарлап тур.

Зонтиктер көрүлдезинге киржир күзелдиглер август 14-те Арат шөлүнге көрүлдеге белеткенирбиле чедип келирин дыннаттывыс.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Сибирьнин эң дээре школаларының бирээзи Тыва-түрк лицей тус лицейниң чаа тудуунун ажыглалга киргени-биле холбаштыр 1996-1997 чаа өөредилге чылында аңаа ажылдаар күзелдиг башкылар болгаш техниктиг ажылчыннар аразынга шилилде конкурс эрттирерин чарлап тур.

Дараазында эртемнерге башкылар негеттинип турар:

1. Чурулга уран үүл башкызы, 10 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, 40 хар иштинде назылыг, дакпырлап ажылдап болур.
2. Күш-культура башкызы, 40 хардан улуг эвес хар-назылыг, 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, дээди эртемниг, дакпырлап ажылдап болур.
3. Тыва дыл болгаш чогаал башкызы, 10 чыл ажыл стажтыг, тыва болгаш орус дылды кончуг эки билир, 45 хардан улуг эвес.
4. Ыры-хөгжүм башкызы, 10 чыллан эвээш эвес ажыл стажтыг, 4 аңгы хөгжүм херекселдериниге ойнаар, 45 хардан улуг эвес, Дакпырлап ажылдап болур.
5. Орус дыл болгаш литература башкызы, 10 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, орус дылды, төөгү болгаш география эртемнерин эки билир, 50 хардан улуг эвес хар-назылыг.
6. Россияның болгаш Тыванын төөгүзүн өөредир башкы, 15 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, 55 хардан улуг эвес назылыг, дакпырлап ажылдап болур.

Техниктиг ажылчыннар

1. **Шала чуур ажылчыннар, 5 чыл ажыл стажтыг, 30—45** хар иштинде.
2. **Таныылдар** (аргалыг болза пенсиялай берген милиция ажылдакчылары).
3. **Сантехник-электрик**, 35—55 хар иштинде, болунун мергежилин эки билир электрик-инженер, азы пенсияда турар механик кижи болза эки.
4. **Хеп чуур ажылчын (прачка)**, 10 чыл ажыл стажтыг, 30—50 хар иштинде (чартык ставкага).

Негелделери:

1. Таакпылавас, арага ишпес.
2. Хүлээнген ажылын эки кылып билир, берген даалгаларны дүрген болгаш шынарлыг кылыр.
3. Белик культурлуг, угаанныг, кадык-чаагай (олурып чорааннарны хүлээвес).
4. Кичээнгейлиг болгаш дыннаңгыр болур. Характеристика эккээр.

Ажылга хүлээп алырының чуруму:

1. Ажылдап кирип турда, 3 айның керээзин чарып алыр (ол үе дургузунда ажылдакчының канчаар ажылдаарын көөр), шенелдени эки эртер болза, туннел керээни чарар.
2. Күш ажылдың төлевири дугуржулга езугаар болур.
3. Ажылдакчыга негелделерни лицейниң удуртулгазы тодаралыр.

Ажылга киреринин дугайында биллириишкиннерни август 12-ден 22-ге чедир хүлээп алыр (хүннүн-не 17 шактан 22 шакка чедир). Телефон № 3 39-42 (хондур ажылдаар).

Адрезивис: Кызыл, Калинин кудумчузу, 1а, № 4 техниктиг училище, 3-кү каът. Хүндүткел-биле тыва-түрк лицейнин директору Атилла УН

Таңды-Тыва Республиканың

ю б и л е й и н г е

ДҮҮНГҮ ДЕГ САКТЫП ОР МЕН

Ынчан 1938 чыл турган. Маадыр-оол башкының бисти башкылап эгелээн үези од үве. Ортумак сынныг, хүрен шырайлыг, оожум, томаанныг башкывыстың фамилиязын Оюн дээр. Оон өөредип эгелээн программазы баштайгы башкывыстан бир янзы болду. Ол бистерге Тыва черивистиң географтыг байдалы — арга-ыяжы, даглар, хөллери, хемнери, белик тайгалары, дириг амытаннары, мал-маганы, казымал байлактары-биле таныштырып, солун кичээлдерни эрттирип эгелээн турган. «Кижи бүрүзү төрээн чуртун беш салаазы дег билир турар ужурлуг боор» деп ол чагып-даа чораан. ТАРның күрүне тургузуун, оон удуртукчуларын тодаргайлап өөреткенин утпас мен.

Бир катап тыва дылга диктант бижиткен турган. Мен аңаа «4» деп демлек алган болдум, «5» демлек алган кижи чок болганы илерээн. Бистерге орус алфавитин үжүктерин өөреткен кижи Маадыр-оол башкы болуур. Орус үжүктер-биле тыва дылга бижин болуурун база бүзүреткен кижи. Ынчап кээрге, орус дылды билбеддаа болзувусса, орус алфавитти өөренип алганывыска өөрүвес аргавыс чок турган. «Алызында барып, орус дылга чугаалаар-даа, бижиир-даа апаарывыстың эгези ол-дур» деп башкывыс чугаалап чораан. Шынаппла, дөрт чыл хире үе эрткенде, орус дылды бүүү Тывага калбаа-биле өөренип эгелээн.

Оон ынай башкывыс бистерни: «Ырлап өөренири база чугула, тыва чон эртебурунгу шагдан бээр ырлаарынга болгаш ыры чогаадырынга кончуг ынак чораан, ынчангаш силер — оларның салгалдары ол үүлени уламчылаар ужурлуг силер» деп чагаан. Ол бистерге улустуң ырлары «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Байла тайгам» дээн ышкаш, ырларын боду ырлап берип турган, өөреткен-даа үве. Черле ынчаш башкывыстың ырлаары-даа аажок кижи. ССРЭ-ге сурагжаан «Төрээн чурт» деп орус ырыны база биске өөреткен.

Өске эртемнер-биле бир дөмей, сан кичээлин база башкывыс онзагай кичээнгейге ап турган. Өөренип турган чылларымны, башкымны сактып келиримге, сагыш-сеткилим чиигеп, харын-даа аныяксый берген ышкаш болдум.

ХОМУДАНЧЫЫН КАНЧААР ОНУ

Бай-Тайга кожуунга хамдаржып турар Кара-Хөл сумузунуң эң баштайгы бир төвү — Сукпак хүрээзи болур. Ук хүрээни 1917 чылда феодалдыг Тыва турар үеде тудуп дооскан. Оны ынчангы Кара-Хөл сумузунуң аныяк чагырыкчызы Аңаны Хертек туттурган дээр чүве. Оон соонда, 1918 чылда ол-ла чагырыкчы Моолдун Улуг хүрээзинден лама башкына чалап эккелгеш, Төвүттен хүрээге хереглээри-биле бурганнарны, дагылдарны, конга, дамбыра болгаш өске-даа шажын херекселдерин саттырган. Моол лама эккелгени судурлары-биле аныяк хуурактарны өөредип эгелээн. Чанзан Хертек деп бичии моолду Моолдун Улуг хүрээзинче өөредип чоруткан турган. Чоорту хүрээге шажын ажылдакчылары немежип келирге, езулалдарны, тейлээшкиннерни, сарыл четтириишкиннерин кылып, чонну хүлээп ап турар апарган. Чеди сагылдың четтириишкиннерин 1927 чылга чедир үргүлчүлээн дээр үве. Оон соонда, 1929 чыллан эгелеп хувискаалдың чалгыы бүүү Тываны хөме алы бээрге, ламаларның ажылы-даа соксаан. Олар хүрээни каргаш, хуу ажылдыг кижилер болуп тарай берген. Аңаны чагырыкчының үвениң ужурун билип кааш, Хем-Белдиринде моол элчин черинге хелемечилей берген дыннарган.

Хувискаалчыларның ажылижки шуудап эгелээрге, 1930 чылда Аңаны Хертекти тудуп хоруглаан. Чагырыкчыны чурттунга эккелгеш, өнчү-хөрөңгизин — 3 муң хире чылгызын, 5 муң ажыг хой, өшкүзүн, 2 муң хире инектерин хавыргаш, оглу Шагдырның өг-булези-биле катай ийи өг-булени өске кожуунче шелүпкен. Оон бээр-ле Сукпак хүрээзи хувискаалчыларның эрге-чагыргазынче шилчээн. Шажын эртемнинге чеди чыллың иштинде өөренип алгаш келген Чанзан Хертек бодунуң эртемин ажылдап-даа шылаваан.

1939 чылда 16 харлыг элээди оол турган, аревэчилер-биле кады аллын уургайынче ажылдаары-биле өскен-төрээн черим — Кара-Хөлүмден чоруп турумда, каасчараш дуганыг Сукпак хүрээзи будун-бурун турып калган үве. Оон соонда 1947 чылда ээп чаныр келиримге, ол хүрээден чүү-даа артпаан болду. Кара-Хөл сумузунуң бирги төвү тоогунуң арынныгнарындан ынчалдыр балаттынып, уургаттынганы менээ бо хүннерге чедир хомуданчыг болуп артган.

Виктор САГААН-ООЛ.

Тывага радионуң 60 чылынга

РАДИО ДУГАЙЫНДА ЧУГААЛАР

Бир эвес радио Кызылга 1936 чылда «чугаалай берген» болза, көдээ черлерге ооң чедери ындыг-ла амыр эвес болган. Бети дизе бистиң Чыргакы-Аксының Хорум-Даргга бежен чылдарның ортан үезинге чедир радио деп үвени хөй-хөй кижилер көрбээн, дыннаваан ужун, ооң дугайында каңчаар-даа чугаалажып турган. Кол кезиинде олар ол үенин база бир янзы «радиозу» — «дидир-дидирге» үндезилеттинген турган. А «дидир-дидир» кандыг ийик: чамдыкта эл-деп-ээин, хөглуг-каттырынчыг-даа, а бир чамдыкта шынныг үвениң чартык-чамдыын-даа, оон эртсе кара шынны шуут «өзээн өттур салгылаптар» чери база бар болгай.

Бистин озалааш хонаштарда аалдарывыска радио дугайында баштайгы медээ чугаалар база ындыг болгулаан. Херектин ужуру үүл дээрге, кожуун төвү улуг хоорай Чадаана киргеш келген кижи бүрүзү-ле, кандыг-бир чаа үвени чугаалап кээринде турган. Оларның ол чугааларын ам бодап көөрге, ол үенин хөгжүлдезинин аайы-биле, ынчан безин көшкүн амыдыралдан шоолуг чарылбаан арат кижинин угаан-медерелиниге белен кирбес, бир-ле элдеп-ээин, хаарын-даа тоол-домакта үве кыллыр сагындырар турган.

Бистиң Соктаар даайывыс бир катап Чадаана киргеш келген. Тайга-танды кезип, ыржым черлерге өскен кижиниң ырак черже, улуг хоорай Чадаанаже, бир дугаар аъттанганы ол. Даайывыстың аажы-чаны, шала хөөремик, чамдыкта үнүп-кирип чоруур ышкаш, белиннээр үвези база бар кижи. Кажан ол чаныр кээрге, аал иштери ооң солун чугаазын дыннаар дээш чыглып келген.

— Чээ, Соктаар даайывыс орук-суур эки чораан-на боор аа?

— Хе, эки үве кайда боор. Боражыктың ол «болдурадоон» деп үвезинге орук дургаар соктаткаш, оорга-моюн-даа чок. Ол Чадаана деп хоорайга чедир каш-каш дөш-дөвенчик, арт-сын ажар, ана оран дүву чер чорбаавыве.

— Хоорайны көөрүнге кандыг үве-дир, даай?

— Машина-балгат деп чүвези ында даалаан-дирги-рээн, аай-дедир шуушкан, кижилери ында шаараннаан, ана бир ийи карак даалыктаар үве-ле чорду.

— Оон ынай онза үүнү көдүп?

— Бир черге кылаштап чорумда, бажым кырында бир үве каргыырткайны берген, меңнээн дүлүм-биле ында буга суунче база халый берип-тир мен.

— Ол үүү деп амытан боор?

— Улустан дыннаарымга, райдоо деп үве ол дээр чорду.

— Кандыг боор үве-дир?

— Та, чагы бажында азып каан калбак кара тавак-ла чорду.

Оон улус-даа кайгаан. «Кандыг тавак, үүү деп ындыг тавагыл, дүңгүр ышкаш бе, кеңгирге дег бе, канчаар эдер боор үве-дир» дээн ышкаш айтыыглар эңдерлиле берген. Ынчан Соктаар боларның көрбээн үвезин көрген болганымда, таптыг хөөреп бербес мен бе дээн ышкаш эптей-эптей олургулааш, чугаалап үнген.

— Ол райдоо деп үвең дээрге, кеңгирге-даа дөмей эвес, ыыт-даажыдаа көңгүс өске, ырлаанда ырлап-даа, чугаалаанда чугаалап-даа турар кайгамчык хуулгаазын амытан-дыр. Чамдыкта сымыраны-даа бээр, чамдыкта эжен медээжок алгыра-даа бээр, ана элдеп. Топтап дыннап турарымга, бир кезек ырлады-даа оң. Оон ол ырызының аянныг, өткүдүн канчаар, ана бир эткин үезинде сыын-на, хоорайның ужу-бажында улус безин доктаай дужүп дыннап турар ливеспе.

— Ат-халап амытан-дыр але, аксы-боску кандыг боор үве-дир?

— Бараа элдеп үвең ол-ла болгай, аас-мурну-даа чок, анаа-ла чалгыяк тавак ышкаш калбак кара үве-дир ийин.

— О сүлде! Аксы-боску чок хирезинде чугаа-сооттуг, ыры-шоорлуг кара кайгамчык үвең ол-дур але.

— Ол деп бе сен, орустаза орустаар, тывалаза тывалаар, тыппазы-ла чок тивес сен бе.

— О, солунун. А бээр эккеп ап болбас бе ону, Соктаар?

— Чок, хоржок. Ол чугле хоорайга турар. Ол хоорай иштин бир кылдыр сыралар дег узун чагылар кадагылап каан, оларның аразында чиңге демирлер база шөйүп каан. Олар чокта демги үвенниң үну үнмес дижир чорааныгай.

— Болбаазын-на амытандыр але, бир шагла кижи барын көөр үве ирги бе?

Соктаар даайывыстың ол «солун чугаазын» дыннаан аал иштинин улузу шак ол, куу сыралар дег, чагылар шагда-ла Чыргакы углай «аъттаныпкан», ам харын Ак-Хая арттын ажып олурарын кайын билирлер ийик.

Кайгамчык ол «райдоону» чыл-даа четпейн чыткаш дыннай бээрин ынчан кымдаа база билбээн.

Чап ҮҮЛДҮМ.

ДУЗАНЫ АЛДЫВЫС

Чал-Кежиг суурда клубтуң септелгези дооступ турар. Көлээ культура одаанын эргелекчизи Тамара Тюлюшовна Лодай-солдан клуб ажылынын дугайында сонуургап, элээн каш айтыыгларны салыырымга, ол мынчаар харылады:

— Бо чылдың эгезинден тура багай эвес ажылдар эгелеливис. Клубка үргүлүү киволар, ужуражылгалар болгаш оюн-тоглаа кежээлери болуп турар. Чижээлээрге, «Сагыштыы ыры-биле ажылдар», «Ынакшыл деп үүл?», «Келир үенин солдады», «Катыы бажы каткан эвес» дээн ышкаш темалыг кежээлерни эрттирип эгелээн бис. Фронтуучу чаңгыс чер-чурттуувус Портуй-оол Оюнга, туваскаалдың «Портуй-оол кубогун» ажы-телу, тереллери эрттирген. Бистер база аңаа улуг-хүүвус киирип, дузаластывыс. Үүгле оюн-тоглаа, темалыг кежээлер, кинолар болуп турар дээр болза, шын эвес апаар боор. Клубка хурал-суглаа бо-ла болгулаар.

Кышка удур белеткелди амдыгааштан кыла бердивис. Клубтуң иштики электри удазыннары эргижирээн турган. Ол дээш кожуунуң өрт чери клубту түр кала хагдырып база турду. Ам ол электри удазыннарын солааш, чугайлап кирипкенивис бо. Бир өрээлди доостувус, өскезин даарта доозуп аптарының аргазы бар. Септелгеде үш кижи ажылдап турар бис. Кожуунуң культура киллизи чугайны, дозуку четчириби-биле салып эккеп берген. Культура киллизинин биске тодаргай дузаны келирин келгенин онаалап айытса эки боор. Бистер аңаа харыы кыллыр кужениишкиннир ажылдаар ужурлуг бис деп билип турар мен.

Лаймa ОЮН.

СЕПТЕЛГЕ ШУУДААН

«Чайын шанаан, кыжын терген септе» деп суртаал домакта амыдыралчы ханы утка синниккен. Бо хүннерде кандыг-даа ажыл-агыйлар, будурулгелер база албан черлери келир кышка хамаарыштыр белеткел ажылдарын чоруда берген. Чадаананың дугаары 1 ортумак школазында байдалга хамаарыштыр школаның ажылагый эргелекчизи Т. К. Монгуш мындыг харыыны берди:

— Келир кышка белеткел ажылын элээн шуудады бердивис. Септелгеде ниитизи-биле сес техниктиг ажылдакчылар хаара туттунган. Класстар чугайлаашкыны база алакталган. Маңаа өөренникчилериң ада-иелери илепкейлиг киржип, шалыпкын ажылдаан дээрзин демдеглеп каары артык эвес боор. Чүге дизе олар чай санында Септелгеге доктаамал киржип, ол-бо тулуг материалдары-биле-даа дузалаштып келген.

Амдыызында класстар буруур дээрге будуктар тывылбайн турар, ону школа директору тып эккээрге-ле, дозулап кириптер бис. Школа септелгезинге киржип турар техниктиг ажылдакчыларны демдеглээрге күзенчиг. Оларга Роза, Сайзуу Монгуштар, Наталья Донгак хамаарыжыр.

А кыжын одаар хөмүрдашты соой бээрге сөөртүп алыр бис. Хөмүр-даш шыгжаар улуг сарайны кылып турар, арай тулуг материалдары уукчтели бээр ооду кончуг. Школа-биле кожа бажыннарның чурттакчылары чал санында школа хөмүрүн бо-ла «часкап» алгаш баары хомуданчыг-дыр. Ынчангаш быжыымчалыг сарайны кылып турар бис.

Аргалыг-ла болза, уругларның өөренип турар школазындан хөмүр-даш дажыгдавас болза деп, школаның башкылар коллективи ажаларындан дилеп турарлар.

Карыма ТҮЛҮШ.

Марадона Японияже барыксап турар

Аргентинаның сураглыг футболизи Диего Марадона Японияның бир клуву-биле керээ чарып алыр дугайында чугаалажыышкын кылып турар. Бир эвес болдуна бээр болза, ол керээнин өртээ 25 миллион доллар чеде берип болур. Ынчалза-даа Японияның юстиция министерствозунун төлээзининг медегдеп турары-биле алырга, Марадонаның ол чуртка барып ажылдаарын хорупкааптып болур. Чүге дээрге, ол мурнунда наркотиктер ажыглап турган деп медээлер солун, сеткүүлдерге парлаттынып турган.

«Советская Россия» солундан.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. индекс 667000.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыг (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Ч. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, келгеш кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-34-17, 3-33-91; харысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; өчүлге — 3-34-39; 3-34-93; чаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16, чарлаалар киллизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш масса лыг информация чеписектериниң галазы-биле хоойлужу дулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттингеН.

БүрүткеттиргеН дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906. корр. сч. 700161629, МФО, 49304729. ИНН—1701008465.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 6810. Чагыг № 105— 13.